

πολιτεία - κοινωνία - οίκονομία (1071-1204)

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ

Οι δειλές προσπάθειες των τελευταίων αυτοκρατόρων της Μακεδονικής δυναστείας και των διαδόχων τους, ως το 1081, να δημιουργήσουν ένα συγκεντρωτικό κράτος με ισχυρή κεντρική κυβέρνηση και να δώσουν συγχρόνως στη μοναρχία μια πλατύτερη κοινωνική βάση, απέτυχε. Η εσωτερική κρίση, με τις διάφορες εκδηλώσεις της, πολιτική, δημοσιονομική, οικονομική, που ρίζες της βρίσκονται ήδη στον 10ο αί., διαφαίνεται καθαρότερα από τα μέσα του 11ου αί. και κορυφώνεται στη δεκαετία 1071-1081.

Μεταβολές στους διοικητικούς θεσμούς Κεντρική διοίκηση

Πράγματι, οι προσπάθειες δημιουργίας ισχυρής κεντρικής κυβερνήσεως – αντιπερισπασμός στον άποκεντρικό χαρακτήρα των θεμάτων με τη δημιουργία κεντρικών οργάνων έλέγχου και συντονισμού των διαφόρων υπηρεσιών της Κωνσταντινουπόλεως και των επαρχιών – εμφανίζονται από το πρώτο μισό και έντείνονται στο δεύτερο μισό του 11ου αί. Ο Κωνσταντίνος Θ' ο Μονομάχος (1024-1055) δημιουργεί το «σέκρετον των ιδιωτικών δικών», υπό τον «επί των κρίσεων», είδος ύπουργείου Δικαιοσύνης, με το οποίο συνδέονται άμεσα οι «κριταί-πράιτωρες» των θεμάτων. Οι φορολογικές και γενικότερα οι οικονομικές υπηρεσίες του κράτους αναδιοργανώνονται: ιδρύεται ιδιαίτερη ανεξάρτητη υπηρεσία για τη διεύθυνση του εμπορίου και της ναυσιπλοΐας με επί κεφαλής τον «παραθαλασσίτη», ο οποίος άλλοτε ήταν απλός υπάλληλος στην υπηρεσία του επάρχου της Κωνσταντινουπόλεως. Οι δικαιοδοσίες του «σακελλαρίου» αδεύονται και η έξουσία του ενισχύεται. Ο γενικός αυτός επιθεωρητής των δημοσίων οικονομικών, που είχε δικαίωμα έλέγχου των οικονομικών υποθέσεων όλων των «σεκρέτων» (υπηρεσιών) του κράτους, από την εποχή του Νικηφόρου Βοτανειάτη (1078-1081), παίρνει τον τίτλο του «μεγάλου σακελλαρίου». Το «λογοθέσιο των άγγελων» πιθανότατα εξαφανίζεται, ενώ αυτόνομα «σέκρετα» δημιουργούνται για τη διοίκηση της αυτοκρατορικής και της κρατικής περιουσίας, καθώς και των αυτοκρατορικών ιδρυμάτων: εκτός από τις διάφορες «κουρατώριες» και «επισκέψεις» και «επιθεωρήσεις» του Μυρελαίου, του Πετρίου, του Έβδόμου, της Χαλκής, καθώς και το «ταμείον του φύλακος», ενώ η κουρατώρια των Μαγγάνων συγχωνεύεται με το Ίδρυμα του Έλευθερίου. Από την εποχή του Κωνσταντίνου Θ' του Μονομάχου οι περισσότεροι αυτοκράτορες για τον συντονισμό όλων των «σεκρέτων» του κράτους χρησιμοποιούν πάλι τον «παραδυναστεύοντα - μεσάζοντα», είδος πρωθυπουργού, λει-

τούργημα που είχε εγκαταλειφθεί από την εποχή που ο Βασίλειος Β΄ είχε απομακρύνει τον παρακοιμώμενο Βασίλειο.

Σ' αυτή τη συγκεντρωτική τάση υπακούουν και οι μεταβολές στη διοίκηση, στη χρηματοδότηση του στρατού και στο σύστημα στρατολογίας, μεταβολές που συντελούν με τη σειρά τους στην ουσιαστική αλλαγή του χαρακτήρα της επαρχιακής διοικήσεως.

Ήδη από το δεύτερο μισό του 10ου αϊ. η τεράστια δύναμη των στρατηγών των θεμάτων, που συγκέντρωναν στα χέρια τους τη στρατιωτική και πολιτική εξουσία (βλ. Τόμ. Η', σελ. 210), είχε γίνει επικίνδυνη για την κεντρική διοίκηση, ιδιαίτερα όταν η άριστοκρατία της γής άρχισε να μονοπωλεί την ανώτατη ήγεσία του στρατού των θεμάτων και μπορούσε εύκολα να τον μεταβάλει σε ένα είδος ιδιωτικού στρατού στην ύπηρεσία των αποκεντρωτικών της τάσεων.

Η δύναμη και οι καταχρήσεις των δυνατών, για τις οποίες οι Νεαρές των αυτοκρατόρων του 10ου αϊ. κάνουν σαφείς υπαινιγμούς, έντεινεται στον 11ο αϊ. Μια ακόμη ένδειξη για τις τάσεις αυτές είναι η σύνθεση των στρατευμάτων που ακολουθούν τους στρατηγούς στις διάφορες στάσεις και κινήματα έναντι της κεντρικής εξουσίας. Τα στρατεύματα αυτά αποτελούνται κυρίως από σώματα στρατολογημένα στις περιοχές που διοικούνται από τους στρατηγούς στασιαστές. Οι στρατηγοί συνήθως κατάγονται από τις ίδιες περιοχές, όπου έχουν άπεραντες περιουσίες οργανωμένες σε «οίκους» με πολυάριθμους ιδιωτικούς υπαλλήλους και ιδιωτικές φρουρές, τους «βεστιαρίτες». Ο πιο ισχυρός πυρήνας των στρατευμάτων αυτών αποτελείται συνήθως από ιδιωτικό μισθοφορικό στρατό, δηλαδή από μια πελατεία άφοσιωμένη στον στρατηγό και στην οικογένειά του.

Η αντιμετώπιση από την κεντρική εξουσία αυτής της διαλυτικής καταστάσεως, μαζί βέβαια με άλλους λόγους, που έχουν σχέση ιδιαίτερα με τη στρατιωτική τακτική, βρίσκονται στη βάση των μεταρρυθμίσεων στη διοίκηση, στη στρατολογία και χρηματοδότηση του στρατού.

Ήδη από το δεύτερο μισό του 10ου αϊ. δημιουργούνται θέσεις γενικών στρατιωτικών διοικήσεων με επί κεφαλής αξιωματικούς του κεντρικού στρατού των «ταγμάτων», τους «δομέστικους των σχολών» με αυξημένες δικαιοδοσίες, και τους «στρατοπεδάρχες», είδος άρχιστρατήγων, οι οποίοι έχουν υπό τον άμεσο έλεγχο τους το σύνολο των ενόπλων δυνάμεων, ταγματικών και θεματικών στην Ανατολή ή στη Δύση. Οι θέσεις αυτές δίνονται σε έμπιστα στον αυτοκράτορα πρόσωπα, που μπορεί έτσι να εξασφαλίσει τον έλεγχο του στρατού. Η συγκεντρωτική αυτή τάση στη διοίκηση του στρατεύματος έντεινεται στον 11ο αϊ. Οι ανώτεροι αξιωματικοί του κεντρικού στρατού, οι «δοῦκες» και οι «κατεπάνω», των οποίων η δικαιοδοσία περιοριζόταν στον 10ο αϊ. άστηρά σε στρατιωτικά κα-

θήκοντα, τοποθετούνται στον 11ο αϊ. ως κυβερνήτες, με πολιτική και στρατιωτική εξουσία, σε έκτεταμένες διοικητικές, κυρίως παραμεθόριες, περιοχές, που συγκεντρώνουν πολλά θέματα. Οι στρατηγοί των θεμάτων των περιοχών αυτών υπάγονται πλέον στη δικαιοδοσία τους.

Την ίδια αυτή πολιτική, που άποσκοπεί στην ένίσχυση της κεντρικής εξουσίας, εκφράζουν και οι εξελίξεις στη σύνθεση του στρατού. Έχει άναφερθεί παραπάνω (Τόμ. Η', σελ. 200) ότι την εποχή της «βυζαντινής έποποιίας», οι κύριες δυνάμεις κρούσεως στις μεγάλες στρατιωτικές επιχειρήσεις της αυτοκρατορίας ήταν ο κεντρικός μόνιμος και μισθοδοτούμενος στρατός των «ταγμάτων», ενώ ο έφεδρικός στρατός των θεμάτων, που στηριζόταν στα στρατιωτικά κτήματα, έπαιζε ένα ρόλο άν όχι συμπληρωματικό, τουλάχιστον άριθμητικά δευτερεύοντα. Η εξέλιξη αυτή έντεινεται τον 11ο αϊ. και στο τέλος του ο στρατός των θεμάτων, άν δέν έχει άκόμη εξαφανισθεί, παίρνει έντελώς περιθωριακό χαρακτήρα.

Πολλοί παράγοντες συνέβαλαν στην παρακμή και στην έγκατάλειψη του στρατού των θεμάτων. Πρώτα βέβαια από όλα η προϊούσα άπορρόφηση των στρατιωτικών κτημάτων, όπως άλλωστε και των κτημάτων των ανεξάρτητων μικροϊδιοκτητών των άγροτικών κοινοτήτων, από την όλοένα άναπτυσσόμενη μεγάλη ιδιοκτησία των «δυνατών» και η μετατροπή των παλαιών ιδιοκτητών τους σε έξαρτημένους καλλιεργητές (παροίκους ή ελεύθερους ένοικιαστές).

Την κίνηση αυτή, που είχαν έπιβάλει οι ίδιες οι κοινωνικές δομές της αυτοκρατορίας, δέν κατάφεραν να σταματήσουν ούτε η προστατευτική νομοθεσία της άγροτικής κοινότητας των αυτοκρατόρων του 10ου αϊ., ούτε οι σχετικές προσπάθειες των αυτοκρατόρων και των κυβερνήσεών τους στον 11ο αϊ. Έχει έντεθει παραπάνω (Τόμ. Η', σελ. 212-213) η εξέλιξη της προστατευτικής νομοθεσίας των Μακεδόνων, οι συνεχείς ύποχωρήσεις των νομοθετών στις πιέσεις των δυνατών, με τις προσθήκες στη νομοθεσία, που έκαναν την έφαρμογή της όλοένα και πιο δύσκολη και άδύνατη την προσφυγή των άδυνάτων στα δικαστήρια. Σ' αυτόν τον τομέα η στρατιωτική άριστοκρατία των γαιοκτημόνων δέν διέφερε σε τίποτε από την πολιτική άριστοκρατία των ανώτατων αξιωματούχων του κράτους και την Έκκλησία, των οποίων η οικονομική βάση ήταν, και γι' αυτούς, η γή.

Η περιγραφή της θλιβερής καταστάσεως του στρατού των θεμάτων των ανατολικών συνόρων, κατά την έκστρατεία του Ρωμανού Διογένη στις παραμονές της μάχης του Μαντζικέρτ, που μάς άφησε ο Μιχαήλ Άτταλειάτης, δίνει μια ζωντανή και τραγική εικόνα του καταντήματος ενός θεσμού που στάθηκε επί αιώνες στήριγμα της άμυνας της αυτοκρατορίας και σοβαρός παράγοντας κάποιας κοινωνικής ίσορροπίας: «και ήν ίδείν τούς διαβοήτους λόχους έξ όλίγων συγκειμένους άνδρών, και τούτων

συγκεκριμένων τῆς πενίας καὶ πανοπλίας ἐστερημένων καὶ ἵππου πολεμικῆς· ἐκ πλείονος γὰρ παραμεληθέντες ἄτε μηδὲ βασιλέως στρατευσαμένου διὰ πολλῶν ἐνιαυτῶν περὶ τὴν ἑώραν, καὶ τὸν ἀφωρισμένον ὄψωνιασμόν μὴ ἀπειληφότες, καὶ κατὰ μικρὸν τοῖς ἐναντίοις ἐκ τῆς ἀπαρασκευάστου προσβολῆς καὶ λυπρᾶς καταβαλλόμενοι καὶ τρεπόμενοι, οὕτως εἰς ἐσχάτην ταλαιπωρίαν συνελαθέντες δεῖλοι καὶ ἀνάλκιδες καὶ πρὸς οὐδὲν γενναῖον χρησιμεύοντες κατεφαίνοντο. ὡς δὲ καὶ αὐτὰς τὰς σημαίας μονονουχί σιωπηρῶς ἀποφθέγγεσθαι ταῦτα, πιναρὰς ὄρωμένας ὥσπερ ἀπὸ καπνοῦ καὶ ὄπαδους ἐφεπομένους ἐχούσας εὐαριθμήτους καὶ πενιχρούς».

Στὴν ἀριθμητικὴ μείωση καὶ οἰκονομικὴ παρακμὴ τῶν «στρατιωτῶν», ποὺ μετέβαλλε ὄλο καὶ πιὸ πολὺ τὴν ἀναλογία μεταξὺ τοῦ στρατοῦ τῶν θεμάτων καὶ τῶν «ταγμάτων», συνέβαλλε ἐπίσης ἡ συνειδητὴ πολιτικὴ τῶν αὐτοκρατόρων ποὺ εὐνοοῦσε ὀλοένα καὶ περισσότερο τὸν στρατὸ τῶν «ταγμάτων», γιὰ λόγους στρατιωτικῆς τακτικῆς (μεγαλύτερη ἐδκινησία καὶ βαρύτερος ὄπλισμός) καὶ πολιτικῆς σκοπιμότητος. Ἡ κεντρικὴ ἐξουσία ἔχανε τὴν ἐμπιστοσύνη τῆς στὸν στρατὸ τῶν θεμάτων ποῦ, ἐκτὸς τοῦ ὅτι γινόταν ὄργανο τῶν στασιαστικῶν διαθέσεων τῶν στρατηγῶν, σὲ πολλὰς συνοριακὰς ἐπαρχίαις ἦταν στρατολογημένος μεταξὺ «αἰρετικῶν» πληθυσμῶν, οἱ ὅποιοι εἶχαν χαλαροὺς δεσμοὺς μὲ τὴν αὐτοκρατορία. Ἀπλὴ ἀνάγνωση μερικῶν χαρακτηριστικῶν πηγῶν τῆς ἐποχῆς, τοῦ τυπικοῦ τῆς μονῆς τοῦ Πετριτζοῦ (Μπάτσκοβο) τοῦ Γρηγορίου τοῦ Πακουριανοῦ ἢ τῶν χρονογραφῶν τοῦ Μιχαήλ Ἀτταλειάτη καὶ τοῦ Ἰωάννη Σκυλίτζη, δείχνουν πόσο οἱ ἴδιοι οἱ Βυζαντινοὶ θεωροῦσαν τοὺς πληθυσμοὺς τῶν συνοριακῶν ἐπαρχιῶν, ποὺ εἶχαν ἀνακτηθεῖ ἢ προσαρτηθεῖ τὸν 10ο καὶ τὸν 11ο αἰ., ξένους στὸ σῶμα τῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἐξηγοῦν τὶς εἰσβολὰς τῶν Τούρκων ὡς θεῖα τιμωρία γιὰ τὴν αἰρετικὴ τους στάση. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ γενικὸ κλίμα γίνεται εὐκολότερα κατανοητὴ ἡ διάλυση ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Θ' τὸν Μονομάχο τοῦ στρατοῦ τῆς Ἰβηρίας, τὸν ὅποιο ἡ κεντρικὴ διοίκηση θεωροῦσε ὡς ἐπικίνδυνον γιὰ τὴν ἀσφάλειά της καὶ χωρὶς ἰσχυροὺς δεσμοὺς μὲ τὴν αὐτοκρατορία.

Ἡ προτεραιότητα ποὺ δίνεται στὸν μόνιμο ἐπαγγελματικὸ στρατὸ τῶν «ταγμάτων», ποὺ ἡ ἀντιμετώπιση τῶν ἐξόδων του (ὄπλισμός, μισθοδοσία ἀξιωματικῶν καὶ ὀπλιτῶν, ἐπιμελητεία κλπ.) ἐπιβάρυνε ἀποκλειστικὰ τὸ κεντρικὸ ταμεῖο τοῦ κράτους σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν στρατὸ τῶν θεμάτων, τοῦ ὁποίου, σὲ περίοδο ἐπιστρατεύσεως, μέρος τῶν ἐξόδων συντηρήσεως ἐπιβάρυνε τοὺς ἴδιους τοὺς «στρατιῶτες», εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν προϋδσα μετατροπὴ τῶν προσωπικῶν στρατιωτικῶν ὑποχρεώσεων τῶν κατόχων τῶν «στρατιωτικῶν κτημάτων» σὲ χρηματικὰς ὑποχρεώσεις. Ὁ ἐξαργυρισμὸς τῆς «στρατείας» ἀρχίζει νὰ γενικεῦται γιὰ νὰ ἐξελιχθεῖ στὸ σύστημα τῆς χρηματοδοτήσεως τοῦ στρατοῦ ποὺ θὰ ὀργανώσουν οἱ Κομνηνοί.

Παράλληλα ἐντείνεται ἡ στρατολογία ξένων μισθοφόρων. Πολλὰ τάγματα ποὺ σταθμεῖουν στὶς ἐπαρχίαις ἀποτελοῦνται ἀπὸ ξένους. Βαράγγοι σταθμεῖουν στὸ θέμα τῶν Θρακησιῶν, Νέμιτζοι στὴν Καππαδοκία, Βαράγγοι καὶ Ρῶς στὴν Ἰταλία, Κρήτη κλπ. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ στρατοῦ ποὺ καταστρέφεται στὸ Μαντζικέρτ ἀποτελεῖται ἀπὸ ξένους μισθοφόρους.

Ἐπαρχιακὴ διοίκηση

Οἱ μεταβολὲς στὴ στρατιωτικὴ διοίκηση, στὴ χρηματοδότηση τοῦ στρατοῦ καὶ στὸν τρόπο στρατολογίας εἶχαν σοβαρὰς συνέπειες στὴν ἐπαρχιακὴ διοίκηση, ὅπου ἐμφανίζεται ἡ ἴδια τάση ἀποστρατιωτικοποιήσεως, μὲ τὸν χωρισμὸ στὴν πράξη τῆς στρατιωτικῆς ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἐξουσία καὶ τὴν στενὴ ἐξάρτηση τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἀπὸ τὸν κεντρικὸ πολιτικὸ διοικητικὸ μηχανισμό.

Στὴν ἐξέλιξη αὐτὴ συμβάλλουν ἀκόμη οἱ ἐδαφικὲς ἀναστατώσεις, συνέπεια τῶν ἀνακτικῶν πολέμων τοῦ 10ου αἰ. καὶ τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 11ου αἰ., ποὺ εἶχαν διευρύνει τὰ σύνορα

τῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ καὶ οἱ ἐπιδρομὲς τῶν Πατζινάκων στὴ χερσόνησο τοῦ Αἴμου καὶ τῶν Σελτζούκων στὴ Μικρὰ Ἀσία τὸν 11ο αἰ., ἐπιδρομὲς ποὺ εἶχαν ἀποδιοργανώσει τὴ διοίκηση πολλῶν ἐπαρχιῶν. Τέλος, οἱ ἀνακτικοὶ πόλεμοι τῶν πρώτων χρόνων τῶν Κομνηνῶν δημιουργοῦν, σὲ ὄλη τὴν περίοδο ὡς τὰ μέσα περίπου τοῦ 12ου αἰ., μιὰ συνεχὴ κινητικότητα τῶν συνόρων, ποὺ ἐπέβαλε τὴν προσαρμογὴ τοῦ διοικητικοῦ συστήματος. Τὸ νέο διοικητικὸ σύστημα ἔχει ἔντονα μεταβατικὸ χαρακτῆρα.

Ἡ ρευστὴ κατάσταση στὴ διοίκηση, ποὺ φέρνει γιὰ πολὺ χρονικὸ διάστημα τὸν χαρακτῆρα τῆς προσωρινότητος παρακολουθώντας τὴ συγκυρία τῶν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων, τῶν ἐδαφικῶν ἀνακτήσεων ἢ τῶν ἀπωλειῶν, ἢ γνωστὴ ρευστότητα τῶν βυζαντινῶν θεσμῶν γενικότερα, ὅπου οἱ παλαιὲς μορφὲς διατηροῦνται δίπλα στὶς καινούριες γιὰ πολὺ χρονικὸ διάστημα, καθὼς καὶ ἡ ἔλλειψη ἀκριβολογίας τῶν βυζαντινῶν χρονογράφων στὴ χρῆση ὀρισμένων ὄρων, κάνουν δύσκολὴ τὴν ἀκριβὴ καὶ λεπτομερῆ περιγραφή τοῦ διοικητικοῦ συστήματος τῆς περιόδου ποὺ προηγεῖται ἄμεσα ἀπὸ τὴ διοικητικὴ μεταρρύθμιση τῶν Κομνηνῶν. Ὡστόσο διακρίνονται ὀρισμένα γενικὰ χαρακτηριστικά, ποὺ εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

α) Οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας στὰ θέματα, οἱ «κριταί»-«πραΐτωρες», ὑπόκεινται ὀλοένα καὶ λιγότερο στὸς στρατηγούς. Στὴν ἀσκηση τῆς ἐξουσίας ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸ κέντρο, ἀπὸ τὸ «σέκρετο ἐπὶ τῶν δικῶν», καὶ γίνονται οἱ πραγματικοὶ κυβερνήτες τῶν θεμάτων, ἐνῶ ἡ δικαιοδοσία τῶν στρατηγῶν περιορίζεται ὄλο καὶ περισσότερο στὶς στρατιωτικὰς ὑποθέσεις.

β) Ἡ παλαιὰ ὀργάνωση τοῦ «θέματος», ὅπου ἡ στρατιωτικὴ διοικητικὴ περιοχὴ συμπίπτει, κατ' ἀρχὴν, μὲ τὴν πολιτικὴ, ἀρχίζει νὰ διασπᾶται. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ παλαιὰ μεγάλα θέματα τῆς Ἀνατολῆς ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν· ἄλλα ὅμως συγκεντρώνονται ὑπὸ μιὰ πολιτικὴ διοίκηση, ποὺ μπορεῖ νὰ περιλαμβάνει περισσότερες στρατιωτικὰς διοικήσεις. Τέτοια φαίνεται π.χ. ἡ περίπτωση τῆς Μεσοποταμίας, τῆς Μελιτηνῆς, τῆς Παφλαγονίας, τῶν Ἀρμενιάκων, τῆς Λυκανδοῦ. Τὸ θέμα Βουλγαρίας τίθεται ὑπὸ ἕνα πολιτικὸ ἄρχοντα, τὸν «προνοητὴ-πραΐτωρα» Βουλγαρίας, ποὺ οἱ διηγηματικὲς πηγὲς τὸν ἀποκαλοῦν καὶ «ἀρχηγὸ Βουλγάρων», «ἡγεμόνα Βουλγάρων», «ἀρχὴ τῆς Βουλγαρίας», καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ πολλὰς στρατιωτικὰς διοικήσεις, ὑπὸ τοὺς δούκες τοῦ Παριστρίου ἢ Παραδουνάβου, Δρίστρας (Δοροστόλου), Βουλγαρίας ἢ Σκοπίων, Σερδικῆς καὶ τὴν «ἀρχὴν» (δοῦκα) Σιρμίου.

Ἐξ ἄλλου σὲ πολλὰς νεοκατακτημένες μικρὰς περιοχὰς ἢ ὄχυρα ἢ θέσεις, πόλεις ἢ κάστρα, τῶν παραμεθορίων περιοχῶν τοποθετοῦνται στρατηγοὶ-διοικητὲς τῶν φρουρῶν ποὺ εἶναι ἐγκατεστημένες ἐκεῖ. Οἱ περιοχὰς αὐτὲς ἀποτελοῦν προσωρινὰς ἀνεξάρτητες στρατιωτικὰς καὶ διοικητικὰς ἐνότητες, ποὺ συνήθως συγκεντρώνονται καὶ ὑπάγονται σὲ μεγαλύτερες διοικητικὰς ἐνότητες μὲ πολιτικὸ καὶ στρατιωτικὸ χαρακτῆρα ὑπὸ τοὺς «δοῦκες-κατεπάνω». Ἔτσι τὸ δοκάτο τῆς Ἀντιόχειας περιέχει πολλὰς «στρατηγίδες». Οἱ στρατηγοὶ χάνουν τὶς ἐκτεταμένες πολιτικο-στρατιωτικὰς δικαιοδοσίας τους καὶ μετατρέπονται σὲ ἀπλοὺς διοικητὲς στρατιωτικῶν μονάδων, ὑπὸ τοὺς «δοῦκες-κατεπάνω».

Ἄλλωστε ὁ ὅρος «θέμα» φαίνεται ὅτι ἔχει χάσει τὴν παλαιὰ του συγκεκριμένη σημασία ὡς τεχνικὸς ὅρος· δίνεται πλέον σὲ ἀπλὰς γεωγραφικὰς περιοχὰς ἢ σὲ μικρὰς ἐκτάσεως διοικητικὰ φορολογικὰ διαμερίσματα ἢ περιοχὰς οἰκονομικοῦ χαρακτῆρα, ποὺ ἐντάσσονται σὲ μεγαλύτερες διοικητικὰς ἐνότητες.

Κοινωνικὴ βάση τοῦ κράτους

Παράλληλα μὲ τὸν συγκεντρωτικὸ χαρακτῆρα τοῦ διοικητικοῦ συστήματος, ὅπου τὰ ὄργανα τῆς πολιτικῆς διοικήσεως παίζουν τὸν κύριον ρόλον, παρατηρεῖται καὶ μιὰ τάση «ἐκδημοκρατισμοῦ» στὴ σύνθεση ἀλλὰ καὶ στὴ λειτουργία τῆς κρατικῆς μηχανῆς. Πράγματι, τὸ σημαντικότερο χαρακτηριστικὸ

αυτής της τάσεως είναι η σημασία που αποκτά η σύγκλητος στη λειτουργία του κράτους και κυρίως η ολοένα και μεγαλύτερη συμμετοχή των μεσαίων τάξεων στην άσκηση της εξουσίας. Έχουμε ήδη μιλήσει για τον σχηματισμό μίας μεσαιας κοινωνικής ομάδας εμπόρων και βιοτεχνών και για τη διαφοροποίησή της από το μεγάλο πλήθος του λαού (βλ. Τόμ. Η', σελ. 210-211). Οι αυτοκράτορες του 11ου αι., στην αντίθεσή τους με τη στρατιωτική αριστοκρατία, δεν δίστασαν να χρησιμοποιήσουν τη σχετικά νεόκοπη «μέση τάξη» που θα μπορούσε να γίνει το στήριγμα της συγκεντρωτικής εξουσίας.

Από την εποχή του Μιχαήλ Ε' (1041-1042) διαφαίνεται όλο και καθαρότερα η τάση για κάποια δημοκρατικοποίηση στην έκλογή των μελών της συγκλήτου και των ανώτατων αξιωματούχων του κράτους. Η παλαιά αρχή σύμφωνα με την οποία η είσοδος στη σύγκλητο ήταν ανοικτή μόνο στους γόνους εγγενών (από των πρώτων γενών) εγκαταλείπεται. Η σύγκλητος γίνεται όλο και περισσότερο προσιτή στα μεσαία αστικά στρώματα. Ο καινούριος αυτός προσανατολισμός φαίνεται καθαρότερα από το δεύτερο μισό του 11ου αι. για να κορυφωθεί στην κρίσιμη δεκαετία 1071-1081. Η πιο σαφής εκδήλωσή του είναι ο αποφασιστικός πολιτικός ρόλος που παίζουν οι αντιπρόσωποι των οργανωμένων αστικών ομάδων, δίπλα στη σύγκλητο, στον στρατό και στους αντιπρόσωπους της Έκκλησίας, στις συνελεύσεις, που σε περίπτωση κρίσεως ανακηρύσσουν τον νέο αυτοκράτορα ή τον υποψήφιο που έχει εκλέξει ο στρατός. Κάθε νέος αυτοκράτορας αισθάνεται την ανάγκη να νομιμοποιήσει και να στηρίξει την εξουσία του σε μία τέτοια συνέλευση, ιδιαίτερα μετά τον θάνατο της Θεοδώρας (1057), τελευταίας νόμιμης «κληρονομική δικαίω» αυτοκράτειρας, όταν κανένας από τους εκλεγμένους αυτοκράτορες δεν μπορούσε πλέον να επικαλεστεί τη δυναστική αρχή. Στην ενθρόνιση του Ίσαακίου Α' Κομνηνού (1057-1059) συνεργάζονται «αριστοκρατικοί» και «δημοτικοί». Στη συνέλευση της Αγίας Σοφίας, ύστερα από την έκλογή του Ίσαακίου από τον στρατό της Ανατολής – συνέλευση που άσκησε την εξουσία ως την είσοδο του αυτοκράτορος στην Κωνσταντινούπολη – συμμετείχαν, εκτός από τα μέλη της συγκλήτου, τους ανώτατους αξιωματούχους (οι έντελει, οι άρχοντες) και τον στρατό (στρατιωτικά συντάγματα, οι των εταιρειών πάντες άρχοντες), οι οργανώσεις του λαού της Κωνσταντινουπόλεως (δημοτικά συντάγματα). Ο Ίσαάκιος υποχρεώθηκε να αποδώσει «τις αυτές τις οργανώσεις τις τιμές που είχε απονεμίσει σε όσους τον είχαν βοηθήσει να καταλάβει την εξουσία. Ο Κωνσταντίνος Ι' Δούκας (1059-1067) συγκάλεσε τους συνταγματικούς παράγοντες της Κωνσταντινουπόλεως και απένειμε τιμές και τίτλους στους συγκλητικούς και στους ανθρώπους της αγοράς (των τε της αγοράς), πράγμα που προκάλεσε τις αντιδράσεις της στρατιωτικής αριστοκρατίας. Ο Μιχαήλ Ζ' Δούκας (1071-1078) απευθύνεται στους συγκλητικούς, εμπόρους και βιοτέχνες (πρός ... τους της αγοράς). Ο Νικηφόρος Βοτανειάτης άνεβαίνει στην εξουσία με τη βοήθεια συνελεύσεως (το της πολιτείας συνάθροιση), που έχει χάσει, σύμφωνα με τις πηγές της εποχής, κάθε σεβασμό και φόβο άπέναντι στον αυτοκράτορα και θεωρούσε ότι ζούσε σε δημοκρατικό καθεστώς (δημοκρατούμενος έαυτούς οίηθέντες). Στη συνέλευση αυτή συμμετείχαν όχι μόνο «άρχοντες» αλλά και οι εκπρόσωποι των «αστικών» και «δημοτών» και της Έκκλησίας με πρόεδρο τον πατριάρχη Άντιοχείας Αίμιλιανό, ο οποίος το 1075 ήταν επί κεφαλής του έξεγερθέντος πλήθους της Άντιόχειας έναντιον του αντιπροσώπου της κεντρικής εξουσίας στην περιοχή (βλ. Τόμ. Η', σελ. 211).

Μία συστηματική μελέτη της κοινωνικής προελεύσεως των μελών των εκάστοτε ύπουργείων και του ανώτατου κρατικού μηχανισμού στον 11ο αι. θα δείξει χωρίς άμφιβολία, ότι η πλειονότητα των ανώτατων αξιωματούχων του κράτους προέρχεται από την ήγερτική ομάδα της άνερχόμενης νέας μεσαιας τάξεως της αυτοκρατορίας.

Η συγκεντρωτική πολιτική των αυτοκρατορικών κυβερνήσεων του 11ου αι., με σαφή κατεύθυνση προς κάποια διεύ-

ρυνση της κοινωνικής βάσεως της αυτοκρατορίας, προκάλεσε τη βαθιά έσωτερική κρίση, που εκδηλώνεται κυρίως από τα μέσα του αιώνα και κορυφώνεται στις τελευταίες του δεκαετίες. Κρίση πολιτική και δημοσιονομική, άρρηκτα δεμένες μεταξύ τους, επιδεινώνονται από την έξωτερική συγκυρία της διπλής επιθέσεως των αναγεννώμενων δημογραφικά και οικονομικά δυτικών λαών και των Σελτζούκων Τούρκων.

Η πολιτική κρίση εκδηλώνεται κυρίως με τις συνεχείς άνταρσίες των στρατιωτικών, που δύσκολα μπορούσαν να δεχθούν να εγκαταλείψουν τη μονοπώληση της εξουσίας. Η πολιτική ζωή του δεύτερου μισού του 11ου αι. χαρακτηρίζεται από μία σειρά στρατιωτικών κινήματων που γίνονται ή κύρια αίτια της άποδιοργανώσεως του άμυντικού συστήματος της αυτοκρατορίας. Η άνταρσία του Γεωργίου Μανιάτη (1042-1043) και η άνταρσία του Λέοντος Τορνικίου (1047) προκάλεσαν την άποδιοργάνωση των συνόρων του Δουναβέως και διευκόλυναν την είσβολή των Πατζινάκων (1048). Η μεταφορά των στρατευμάτων της Μικράς Άσίας στη Δύση, για να αντιμετώπισει ο Λέων Τορνίκιος πρώτα και οι Πατζινάκες άργότερα (1048-1053), η άνταρσία του Ίσαακίου Α' Κομνηνού (1057) και η άνάκληση από τον Κεκαυμένο των στρατευμάτων της Άρμενίας, άποδιοργάνωσαν τα άνατολικά σύνορα και άνοιξαν τον δρόμο στις τουρκικές είσβολές. Οι έμφύλιοι πόλεμοι που ξεσπασαν μετά την καταστροφή στο Μαντζικέρτ άνάμεσα στα στρατεύματα του Ρωμανού Δ' Διογένη και του Μιχαήλ Ι', οι άνταρσίες του δούκα του Δυρραχίου Νικηφόρου Βρυεννίου (1077) στη Δύση και του Νικηφόρου Βοτανειάτη στην Άνατολή (1078), τα κινήματα του Νικηφόρου Βασιλακίου στη Δύση και του Νικηφόρου Μελισσηνού στην Άνατολή άργότερα, καθώς και η συνεργασία μερικών από τους στασιαστές (Βοτανειάτη και Μελισσηνού) με τους Τούρκους του Σουλειμάν, διευκόλυναν την κατάκτηση της Μικράς Άσίας από τους Τούρκους. Γύρω στο 1080 ο Σουλειμάν είχε γίνει κύριος όλοκληρης σχεδόν της Μικράς Άσίας από την Κιλικία ως τον Έλλησποντο και ίδρυσε το σουλτανάτο του Ρούμ.

Δέν ύπάρχει άμφιβολία ότι η συνεχής αυτή πολιτική κρίση είναι η κυριότερη αίτια για τη διάλυση του στρατού και την παράλυση του άμυντικού συστήματος της αυτοκρατορίας. Οι μεταρρυθμίσεις στον στρατό, που άναφέρθηκαν παραπάνω, δεν μπορούσαν από μόνες τους να μεταβάλλουν την ένθακή του σύνθεσης και να μειώσουν τη δύναμή του. Η πολύ μεγάλη σημασία που δόθηκε από τους αυτοκράτορες, ύστερα από τον Βασίλειο Β', στη μεταρρύθμιση των κρατικών δομών συνοδεύεται βέβαια με την εγκατάλειψη της επεκτατικής πολιτικής. Η υπερβολική πεποίθηση στην ισχύ και αίγλη της αυτοκρατορίας, στην ύπαρξη ειρήνης στα σύνορα και στη δύναμη της διπλωματίας όδηγούσαν στην αντίληψη ότι η συντήρηση ενός γερού άμυντικού συστήματος δεν άποτελούσε πλέον ζωτική μέριμνα. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι οι αυτοκράτορες και οι ύπουργοί τους είχαν εγκαταλείψει το στράτευμα. Σε όλη την περίοδο, ως την άνοδο στον θρόνο του Κωνσταντίνου Ι' Δούκα (1058-1067), η αυτοκρατορία είχε πετύχει να άποκρούσει τις έξωτερικές επιθέσεις σε όλα τα μέτωπα και να καταπνίξει τα επαναστατικά κινήματα των Βουλγάρων και των Σέρβων. Παρά τις έσωτερικές ταραχές, οι στρατιωτικές δυνάμεις της αυτοκρατορίας παρέμεναν έπαρκεϊς. Είναι άκόμη χαρακτηριστικό ότι και μετά τη μάχη του Μαντζικέρτ, σε άτμόσφαιρα στρατιωτικής καταστροφής, ο «λογοθέτης του δρόμου» του Μιχαήλ Ζ' Δούκα, Νικηφορίτζης, προσπαθεί να αναδιοργανώσει το στράτευμα με τη δημιουργία του σώματος των «Άθανάτων». Άλλωστε, στην πτώση των άμυντικών δυνάμεων της αυτοκρατορίας συντελεί επίσης και κατά κύριο λόγο η δημοσιονομική κρίση της περιόδου αυτής.

Η οικονομική και δημοσιονομική κρίση

Οι πληροφορίες των ιστορικών και χρονογράφων της περιόδου, καθώς και η κατάσταση του νομισματικού συστήμα-

τος, όπως εμφανίζεται σε επίσημα κείμενα και επιβεβαιώνεται από τα νομισματικά εδρήματα, δεν αφήνουν καμιά αμφιβολία για το ότι η αυτοκρατορία από τα μέσα του 11ου αι. βρίσκεται σε μια χωρίς προηγούμενο δημοσιονομική κρίση που δεν είναι άσχετη, τουλάχιστον από μια στιγμή και μετά, με μια γενικότερη οικονομική κρίση.

Τα πλέον εκδηλα σημάδια της κρίσεως εμφανίζονται με τη διαταραχή του νομισματικού συστήματος. Ωστόσο πρέπει να υπογραμμισθεί ή εξαιρετική δυσκολία για την ανάλυση του πολύπλοκου δημοσιονομικού και οικονομικού προβλήματος. Οι γραπτές πηγές είναι λιγοστές και δεν χαρακτηρίζονται πάντα από μεγάλη σαφήνεια: έτσι γίνεται δύσκολη και πολλές φορές άβεβαιη ή κατάταξη των νομισματικών εδρημάτων και η έρμηνεία τους. Οι προσπάθειες για κάποια συστηματικοποίηση εκφράζουν περισσότερο τις υποθέσεις των διαφόρων έρευνητών, που δεν συμφωνούν πάντα μεταξύ τους, παρά οριστικά συμπεράσματα.

Ίδιαίτερα δύσκολη είναι η έρμηνεία του νομισματικού ζητήματος, για την περίοδο που προηγείται άμεσα της νομισματικής και φορολογικής μεταρρυθμίσεως του 'Αλεξίου Α' Κομνηνού. Πράγματι, η νομισματική κυκλοφορία της περιόδου αυτής χαρακτηρίζεται από πραγματικό χάος, που περιγράφεται με ζωντανά χρώματα στη φοροτεχνική πραγματεία που ονομάζεται «Νέα Λογαρική», για την οποία θα μιλήσουμε παρακάτω.

Από το δεύτερο μισό του 10ου αι. τίθεται σε κυκλοφορία, παράλληλα με το παλαιό χρυσό solidus, θεωρητικού βάρους 4,55 ή κατ' άλλους 4,48 γραμμαρίων, ένα άλλο χρυσό νόμισμα με πλήρη τίτλο καθαρότητας, το «τεταρτηρόν», λίγο ελαφρότερο από το πρώτο. Διάφορες υποθέσεις έχουν προταθεί για την έκδοση του ελαφρότερου αυτού νομίσματος, καθώς και για τη διάρκεια κυκλοφορίας του, την εξέλιξη του τίτλου του, τη λειτουργία του στη νομισματική κυκλοφορία και στην οικονομική ζωή γενικότερα. Έκτος από την εμπορική σκοπιμότητα που εξυπηρετούσε ή έκδοση του «τεταρτηρού» (βλ. Τόμ. Η', σελ. 207), σύμφωνα με την αντίληψη των χρονογράφων της εποχής ή έκδοσή του είχε σκοπό την αύξηση των εσόδων του δημοσίου ταμείου, αφού ή εισφορά προς το κράτος θα εισπραττόταν με το βαρύτερο νόμισμα και οι δημόσιες πληρωμές θα γίνονταν με το ελαφρότερο. Τέλος, σύμφωνα με μια νεώτερη υπόθεση, που φαίνεται επίσης πιθανή, πρόκειται για μια καθαρά νομισματική προσπάθεια να προσαρμοσθεί το νομισματικό σύστημα στην πραγματική μεταλλική αξία των, από τα διάφορα μέταλλα, κυκλοφορούντων νομισμάτων, με προσαρμογή του βάρους του κάθε νομίσματος στην καθιερωμένη σχέση 1 χρυσό νόμισμα = 12 άργυρά μιλιάρησια = 24 άργυρά κεράτια = 288 χάλκινοι φόλλεις. Σοβαρή ένδειξη γ' αυτό είναι το γεγονός ότι ή κοπή του ελαφρότερου χρυσού νομίσματος συμπίπτει με την ελάττωση του βάρους του χάλκου νομίσματος: από το 1/8 της χάλκινης λίβρας (μέτρο βαρικού), στην περίοδο 976-1026, οι φόλλεις γίνονται 1/24 της λίβρας στην περίοδο 1025-1034, για να πέσουν στο 1/60 της λίβρας το 1081.

Έντελως διαφορετική σημασία έχει βέβαια ή συνεχής αλλοίωση του τίτλου καθαρότητας των χρυσών νομισμάτων, που αρχίζει από το δεύτερο μισό του 11ου αι., και ή σύγχρονη κυκλοφορία διαφόρων εκδόσεων χρυσών νομισμάτων με ποικίλους τίτλους καθαρότητας και διαφορετικά βάρη.

Σύμφωνα με τις τελευταίες έρευνες, ή εικόνα της νομισματικής κυκλοφορίας τον 11ο αι. είναι σε γενικές γραμμές ή ακόλουθη: Οι δύο τύποι των χρυσών νομισμάτων, το βαρύτερο χρυσό νόμισμα (βάρους των νομισματικών εδρημάτων 4,30 - 4,53 γρ.) και το ελαφρότερο «τεταρτηρόν» (γύρω στα 4,10 γρ.), συνεχίζουν να εκδίδονται, αλλά το καθένα έχει διαφορετική εξωτερική μορφή, ώστε να διακρίνονται εύκολα. Τα νομίσματα με το παλαιό κανονικό βάρος (ιστάμενα) παρουσιάζουν κυρτωμένη επιφάνεια, μεγαλύτερη διάμετρο και ιδιαίτερες παραστάσεις, ενώ τα τεταρτηρά έχουν επίπεδη επιφάνεια, μικρότερη διάμετρο και διαφορετικές παραστάσεις. Είναι πολύ πιθανό, αν όχι απόλυτα βέβαιο, ότι τα νομίσματα της πρώτης κατηγορίας, ή τουλάχιστον ορισμένες από τις εκδόσεις τους με

αλλοιωμένο τίτλο καθαρότητας, φέρουν και τη γενική όνομασία «τραχέα».

Από την εποχή του Κωνσταντίνου Θ' του Μονομάχου, για πρώτη φορά στην ιστορία της αυτοκρατορίας, αρχίζει μια συνεχής αλλοίωση του τίτλου καθαρότητας όλων των χρυσών νομισμάτων. Τα νομίσματα περιέχουν όλοένα μικρότερη ποσότητα χρυσού και μεγαλύτερη ποσότητα άλλων μετάλλων (άργυρου, ήλεκτρο, χαλκού). Ο τίτλος καθαρότητας των τελευταίων εκδόσεων των χρυσών νομισμάτων του Μονομάχου έχει κατέλθει από τα 24-22 καράτια, που ήταν στην αρχή της βασιλείας του, γύρω στα 18 καράτια. Στην περίοδο 1055-1067 ο τίτλος κυμαίνεται ανάμεσα στα 18 ή 17 καράτια, στην περίοδο 1067-1071 ανάμεσα στα 18 και 16 καράτια, ενώ επί Μιχαήλ Ζ' Δούκα κυμαίνεται από τα 16 έως τα 9 καράτια, για να πέσει επί Νικηφόρου Βοτανειάτη γύρω στα 9 ή 8 καράτια.

Έτσι, στο δεύτερο μισό του 11ου αι. βρίσκεται στην κυκλοφορία πλήθος «νομισμάτων» με ποικίλους τίτλους καθαρότητας και με διαφορετική μεταλλική σύνθεση (ήλεκτρο, δηλαδή φυσικό μίγμα χρυσού και άργυρου, χρυσός και άργυρος, μίγμα άργυρου και χαλκού - χαλκονόμισμα, billon - χαλκός επιχρυσωμένος). Η σχέση μεταξύ των νομισμάτων αυτών μεταβάλλεται συνεχώς και δημιουργεί πραγματικό χάος στην αγορά. Έτσι, χωρίς αμφιβολία ή έσωτερική συνοχή του νομισματικού συστήματος είχε κλονισθεί. Αυτό φαίνεται από το γεγονός ότι σε έγγραφα, που αφορούν πληρωμές μισθών ή φόρων, οι συντάκτες αισθάνονται την ανάγκη να προσδιορίσουν ακριβώς το νόμισμα με το οποίο θα γίνονταν οι πληρωμές. Πράγματι, κατά την περίοδο αυτή καθώς και κατά την περίοδο των Κομνηνών αναφέρονται εκφράσεις όπως: «νόμισμα προτιμώμενον», «χρυσά νομίσματα τα κατά την ήμεραν προτιμώμενα», «νομίσματα παλαιά», «νομίσματα καινούρια» ή αναφέρονται ακόμη πληρωμές που γίνονται κατά το ήμισυ σε «τραχέα», κατά το άλλο ήμισυ σε «τεταρτηρά» κλπ. Έτσι ο όρος «νόμισμα», που άλλοτε σήμαινε το χρυσό νόμισμα, μπορεί να αναφέρεται τώρα ή στο ιδεατό γερό νόμισμα των 24 καρατίων ή σε οποιοδήποτε νόμισμα με μειωμένο τίτλο καθαρότητας, χωρίς να μπορούμε να καθορίσουμε με βεβαιότητα αν οι υποδιαιρέσεις του χρυσού νομίσματος, δηλαδή τα άργυρά νομίσματα ή τα χαλκά κέρματα, προσαρμόζονται στη μεταβολή του τίτλου καθαρότητάς του. Εφόσον ή αναλογία μεταξύ της χρυσής νομισματικής βάσεως και των υποδιαιρέσεών της μένει σχετικά σταθερή, δηλαδή ή έσωτερική συνοχή του νομισματικού συστήματος δεν διαταράσσεται σοβαρά, αυτή ή νομισματική κατάσταση μπορεί να σημαίνει τη μεταβολή, στον 11ο - 12ο αι., στις σχέσεις χρυσού και άργυρου ή ακόμα την επέκταση των εμπορικών συναλλαγών που δημιουργούσαν την ανάγκη αύξησεως της κυκλοφορίας της νομισματικής μάζας ή, τέλος, να έχει σχέση με το ισοζύγιο πληρωμών της αυτοκρατορίας.

Από ένα όμως σημείο και μετά ή δημοσιονομική κρίση γίνεται αναμφισβήτητη. Η νομισματική άταξία αντικατοπτρίζει μια γενικότερη οικονομική κρίση για την οποία οι πληροφορίες των πηγών της εποχής δεν αφήνουν καμιά αμφιβολία. Δίπλα στην αύξηση των εξόδων του κράτους, με τον όλοένα μεγαλύτερο αριθμό υπαλλήλων και τις χωρίς φειδώ παραχωρήσεις των κρατικών εσόδων σε προνομιούχους ιδιώτες, εκκλησιαστικούς και λαϊκούς, μαρτυρείται ή ελάττωση της αγροτικής παραγωγής. Τα αίτια είναι πολλά και πρώτα απ' όλα μια τάση μειώσεως του πληθυσμού, ιδιαίτερα στη Μικρά Ασία: ξηρασίες, λιμός και άλλες θεομηνίες, πόλεμοι και ανταρσίες θεωρούνται από τους χρονογράφους της εποχής ως οι κυριότερες αιτίες της δημογραφικής αυτής πτώσεως. Έδώ αναφέρονται μερικά μόνο παραδείγματα: Το 1032 ή πείνα και οι επιδημίες αποδεκατίζουν την Καππαδοκία, την Παφλαγονία, το θέμα των Αρμενιάκων και την Ονωριάδα. Ο πληθυσμός έγκαταλείπει τις περιοχές αυτές και κατευθύνεται στη Δύση, ενώ ο αυτοκράτωρ και ο πατριάρχης προσπαθούν να σταματήσουν την έξοδο. Το 1034 οι κάτοικοι των ανατολικών θεμάτων, όπου οι καλλιέργειες καταστρέφονται από τις ακρί-

δες, εγκαταλείπουν τὰ ἀγαθὰ τους, πωλοῦν ἀκόμη καὶ τὰ παιδιά τους, καὶ καταφεύγουν στὴ Θράκη. Ὁ αὐτοκράτωρ παρέχει σὲ κάθε οἰκογένεια 3 νομίσματα γιὰ νὰ ὀργανώσουν τὴν ἐπιτροπὴ τους. Τὸ 1036 ἡ πείνα λυμαίνεται τὴ Θράκη, τὴ Μακεδονία, τὴν περιοχὴ τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τὴ Θεσσαλία. Τὴν ἴδια ἐποχὴ χρονολογοῦνται καὶ οἱ ἐπιδρομὲς τῶν Πατζινάκων καὶ τῶν Σαρακηνῶν. Ὁ Ἰωάννης ὁ Ὀρφανοτρόφος γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει τὴ σιτοδεία στὴν Κωνσταντινούπολη μεταφέρει σιτάρια ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο καὶ τὴν Ἑλλάδα, πού σημαίνει ὅτι οὔτε ἡ Μικρὰ Ἀσία οὔτε ἡ Θράκη, οὔτε ἡ Μακεδονία εἶχαν περισσεύματα. Τὸ 1040-1041 οἱ βαλκανικὲς ἐπαρχίες δηλώνονται ἀπὸ τὸν Δελεάνο. Ὁ Βοΐλας, στὴ διαθήκη του, περιγράφει τὴν ἐρήμωση τῆς περιοχῆς τῶν ἀνατολικῶν συνόρων. Γύρω στὸ 1065 οἱ ἐπιδρομὲς τῶν Οὐζων κατὰ τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῆς Ἑλλάδος προκαλοῦν τέτοιες καταστροφές πού ὁ πληθυσμὸς σκέπτεται νὰ εγκαταλείψει τὴ χώρα. Τὴν ἐποχὴ τοῦ Ρωμανοῦ Δ' Διογένη, οἱ ἐπαρχίες τῶν ἀνατολικῶν συνόρων εἶναι ἔρημες, ἐνῶ ἐπὶ Μιχαῆλ Ζ' Δούκα ἡ συρροὴ στὴν Κωνσταντινούπολη προσφύγων πού εγκαταλείπουν τὶς ἀνατολικὲς ἐπαρχίες εἶναι τόσο μεγάλη ὥστε νὰ προκαλέσει πείνα καὶ φοβερὴ ἐπιδημία. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς πληροφορίες αὐτὲς τῶν χρονολογῶν, πού εἶναι ἴσως ὑπερβολικὲς, μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε τὴν ἐλάττωση τοῦ ἀγροτικοῦ κυρίως πληθυσμοῦ ἀπὸ τὸν μεγάλο ἀριθμὸ τῶν εγκαταλειμμένων γαιῶν (κλασματικῶν γαιῶν) πού συναντᾶμε στὰ ἔγγραφα τῆς ἐποχῆς. Τὸ κράτος λαμβάνει μέτρα γιὰ τὴν ἀγροτικὴ ἐργατικὴ δύναμη. Ἔτσι προσπαθεῖ νὰ συγκεντρώσει πάλι στὰ κρατικὰ κτήματα τοὺς «δημοσιάρχους παροίκους», πού εἶχαν διαφύγει στὰ μεγάλα κτήματα τῶν ἰδιωτῶν καὶ ἐγκαθιστᾶ σὲ περιοχὲς μὲ χαμηλὴ πληθυσμιακὴ πυκνότητα Πατζινάκες, στὴ Βουλγαρία, καὶ Οὐζους στὴ Μακεδονία. Ἄλλωστε ἡ ἀνάπτυξη τῆς μεγάλης ἰδιοκτησίας (λαϊκῆς, ἐκκλησιαστικῆς καὶ κρατικῆς) μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς μιὰ ἀπὸ τὶς κυριότερες αἰτίες καὶ ταυτόχρονα σοβαρὴ ἔνδειξη γιὰ τὴ μείωση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ.

Ἄμεσο ἀποτέλεσμα τῆς μειώσεως τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ ἦταν ἡ αἰσθητὴ ἐλάττωση τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς ἢ ὅποια ἐπηρεάσε ὀλόκληρη τὴν οἰκονομία πού βασιζόταν σ' αὐτὴ. Ἄλλωστε οἱ δομὲς τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας (βλ. Τόμ. Η', σελ. 203-205) δὲν ἐπέτρεπαν μεγάλες ἐπενδύσεις καὶ ὑπερβολικὴ αὐξηση τῆς παραγωγῆς, ἐνῶ οἱ ἐπιδρομὲς ἐμπόδιζαν τὸ ἐμπόριο μὲ τὴ Ρωσία, τὶς χώρες τῆς χερσονήσου τοῦ Αἴμου καὶ τὴν Ἀνατολή. Μόνο τὸ ἐμπόριο μὲ τὴν Ἰταλία προοδεῖ. Ἄλλὰ μὲ τὴν ἐγκατάσταση τῶν Ἰταλῶν ἐμπόρων στὴν αὐτοκρατορία, πού ἀποσποῦν ὄλο καὶ περισσότερα φορολογικὰ προνόμια, διαφαίνονται, ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ, τὰ πρῶτα σημάδια τῆς μειώσεως τῆς ἐμπορικῆς πρωτοβουλίας τῶν Βυζαντινῶν, πού θὰ περάσει γρήγορα στὰ χέρια τῶν ἰταλικῶν πόλεων.

Οἱ συνεχεῖς χρηματικὲς δυσκολίες τὶς ὁποῖες ἀντιμετώπιζαν οἱ αὐτοκρατορικὲς κυβερνήσεις, τὰ φορολογικὰ μέτρα καὶ οἱ ἄλλες μεθοδεύσεις τῶν ὑπουργῶν, πού τόσο κατακρίνονται ἀπὸ τοὺς συγχρόνους, μιλοῦν μὲ εὐγλωττία γιὰ τὴ δημοσιονομικὴ κρίση. Ἀπὸ τὰ μέτρα πού πῆραν οἱ κυβερνήσεις ἀναφέρονται μόνο τὰ πῶ χαρακτηριστικά: Ἡ προσπάθεια αὐστηροῦ φορολογικοῦ ἐλέγχου, ἀπὸ τοὺς ὑπαλλήλους (σεκρετικούς) καὶ τὰ ἀρμόδια δικαστήρια, ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου, εἶχαν σκοπὸ νὰ εἰσπραχθοῦν οἱ καθυστερούμενοι φόροι (λοιπάδες) καὶ νὰ ἐπαληθευθεῖ ἡ ἐγκυρότητα τῶν φορολογικῶν ἐδεργετημάτων καὶ ἐπιχορηγήσεων στὰ ἐκκλησιαστικὰ ἱδρύματα. Ἡ Θεοδώρα, ὁ Μιχαῆλ ΣΤ' καὶ κυρίως ὁ Ἰσαάκιος Α' Κομνηνός, μείωσαν τοὺς μισθοὺς πού ἀντιστοιχοῦσαν στὰ «ὀφείκια», ἐπέβαλαν αὐστηρὸ ἐλεγχὸ τῶν περιουσιακῶν στοιχείων, ἀκόμη καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἱδρυμάτων, πού ὡς τότε εἶχαν διαφύγει τὸν δημόσιο ἐλεγχὸ (ἀλογοθέτητοι), ἀκύρωσαν προγενέστερες αὐτοκρατορικὲς δωρεές καὶ περιορίσαν τὴν ἀπόκτηση μεγάλων περιουσιῶν ἀπὸ τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἱδρύματα. Ἀνάλογες προσπάθειες ἐπιχειρεῖ ὁ Κωνσταντίνος Δούκας πού ἐπιβάλλει φορολογικὸ ἐλεγχὸ στοὺς μεγάλους ἰδιο-

Στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 11ου αἰ. κυκλοφοροῦσαν στὸ Βυζάντιο πληθὸς «νομισμάτων» μὲ ποικίλους τίτλους καθαρότητος καὶ μὲ διαφορετικὴ μεταλλικὴ σύνθεση. Στὴν εἰκόνα: ἀργυρὸ μιλιαρησιο τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαῆλ Ζ' Δούκα (Ἀθήνα, Νομισματικὸ Μουσεῖο).

κτῆτες καὶ κάνει σοβαρὲς οἰκονομίες. Ὁ Ἰωάννης Ὀρφανοτρόφος, ἐπὶ Μιχαῆλ Δ', καὶ ὁ Νικηφορίτζης, ἐπὶ Μιχαῆλ Ζ', ἐπιβάλλουν βαρεῖς φόρους καὶ αὐστηρὸ φορολογικὸ ἐλεγχὸ. Τὰ μέτρα βέβαια αὐτὰ, πού ἄλλωστε δὲν εἶχαν συνέχεια, ἐμεναν ἀτελεσφόρητα μπροστὰ στὴν ἐντονη ἀντίδραση τῶν προνομιοῦχων ἡγετικῶν ὁμάδων τῆς αὐτοκρατορίας, πού ἀποσποῦσαν ὄλο καὶ περισσότερα προνόμια καὶ ἐκχωρήσεις τῶν δημόσιων ἐσόδων. Τὰ ἐσοδα τοῦ κράτους ἦταν ἀνεπαρκῆ γιὰ τὴν κάλυψη τῶν τεράστιων ἐξόδων του. Ἡ ἀπονομή ἀπὸ τοὺς αὐτοκράτορες τίτλων καὶ ἀξιομάτων σὲ ὄλοένα καὶ μεγαλύτερο ἀριθμὸ ἀτόμων, γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν προσωπικὴ πελατεία στὸν κρατικὸ μηχανισμό, ἀξιομάτων πού συνοδεύονταν ἀπὸ μεγάλες ἀποδοχές, καθὼς καὶ ἡ ἀπονομή τίτλων σὲ ἀρχηγὸς ξένων κρατῶν, μὲ ἐτήσιες ἀποδοχὲς καὶ καταβολὴ μεγάλων χρηματικῶν ποσῶν γιὰ τὴν ἀποτροπὴ ἐπιθέσεων ἢ ἐπίτευξη συμμαχιῶν, μέθοδος πού χρησιμοποιήθηκε σὲ μεγάλη κλίμακα ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Ι' Δούκα, οἱ μεγάλες τέλος δαπάνες γιὰ τὸν στρατὸ βρίσκονται στὴ βάση τῆς δημοσιονομικῆς κρίσεως τῆς αὐτοκρατορίας.

Ἡ ἀναδιοργάνωση τοῦ κράτους ἀπὸ τοὺς Κομνηνοὺς

Ἡ ἀναδιοργάνωση τοῦ κράτους ἀπὸ τοὺς Κομνηνοὺς συνεχίζεται καὶ συμπληρώνει τὸ ἔργο πού εἶχαν ἀρχίσει οἱ προηγούμενοι αὐτοκράτορες καὶ ἰδιαίτερα ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Μονομάχος καὶ οἱ πολιτικοὶ του σύμβουλοι. Ἡ κεντρικὴ γραμμὴ τῆς πολιτικῆς τῶν Κομνηνῶν ἦταν ἡ δημιουργία μιᾶς ἰσχυρῆς

συγκεντρωτικής εξουσίας. Ἡ οὐσιαστική διαφορὰ ἀπὸ τὴν πολιτική τῶν προκατόχων τους συνίσταται στὸ ὅτι οἱ Κομνηνοί, ἐγκαταλείποντας κάθε ἀπόπειρα διευρύνσεως τῆς κοινωνικῆς βάσεως τῆς εξουσίας, στηρίχθηκαν ἀποκλειστικά στὴ γαιοκτητικὴ ἀριστοκρατία. Πράγματι, ἡ ἄνοδος τῶν Κομνηνῶν στὴν εξουσία ἐκφράζει ἕνα εἶδος συμβιβασμοῦ ἀνάμεσα στὴ στρατιωτικὴ καὶ στὴν πολιτικὴ μερίδα τῆς ἀριστοκρατίας τῆς γῆς ὑπὸ τὴν ἡγεσία τῶν στρατιωτικῶν.

Κεντρικὴ διοίκηση

Οἱ οὐσιαστικὲς μεταρρυθμίσεις τῶν Κομνηνῶν στὴν κεντρικὴ διοίκηση εἶναι οἱ ἀκόλουθες: Ἡ θεσμοθέτηση τοῦ ἀξιώματος τοῦ «λογοθέτου τῶν σεκρέτων» καὶ ἡ συστηματικὴ χρησιμοποίηση τοῦ κατόχου τῆς θέσεως αὐτῆς ὡς ἰδιαίτερου κανονικοῦ καὶ αὐτόνομου διοικητικοῦ λειτουργοῦ, τοῦ ὁποίου προσδιορίζονται μὲ ἀκρίβεια οἱ δικαιοδοσίες. Ὁ «λογοθέτης τῶν σεκρέτων», εἶδος πρωθυπουργοῦ, συντονίζει καὶ κατευθύνει τὶς διαφορὲς ὑπηρεσίες (σέκρετα) τοῦ κράτους. Φαίνεται ἔτσι ὡς συνεχιστὴς τοῦ «μεσάζοντος», ὁ ὁποῖος εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ἀπὸ διάφορους αὐτοκράτορες ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου. Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν «λογοθέτη τῶν σεκρέτων» καὶ στὸν «μεσάζοντα» ἐγκοινοῦν στὸ ὅτι τὸ λειτούργημα τοῦ τελευταίου δὲν ἀποτελοῦσε κανονικὴ, ἀνεξάρτητη καὶ ὀργανικὴ διοικητικὴ θέση. Ὁ «μεσάζων» ἦταν ἕνα εἶδος συμβούλου τοῦ στέμματος, ἔξω ἀπὸ τὸν τακτικὸ διοικητικὸ ἀνώτατο μηχανισμό· λειτούργημα ποῦ ὁ αὐτοκράτωρ ἀνέθετε σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς ἐμπιστοὺς ἀνώτατους λειτουργοὺς τοῦ κράτους, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ διοικητικὴ ὀργανικὴ θέση ποῦ κατεῖχε. Ἄλλωστε τὸ λειτούργημα τοῦ «μεσάζοντος», ποῦ ἐξαφανίζεται πρὸς στιγμὴν, ἐμφανίζεται πάλι ἀργότερα ὡς ἔκτακτο προσωπικὸ λειτούργημα παράλληλα μὲ τὴν τακτικὴ κυβερνητικὴ θέση τοῦ «λογοθέτη τῶν σεκρέτων». Στὶς πηγὲς ὁ «λογοθέτης τῶν σεκρέτων» ὀνομάζεται ἐπίσης «προκαθήμενος τῶν σεκρέτων» καὶ «μέγας λογοθέτης».

Ἄλλο δημιούργημα τοῦ Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ ἦταν ἡ θέση τοῦ ἀνώτατου συντονιστῆ καὶ ἐλεγκτῆ τῶν οικονομικῶν ὑπηρεσιῶν, δηλαδὴ τοῦ λειτουργήματος τοῦ «μεγάλου λογαριαστοῦ». Ὁ «μέγας λογαριαστής» ἦταν ἐπὶ κεφαλῆς μιᾶς κεντρικῆς ὑπηρεσίας, ἑνὸς εἶδους ὑπουργείου Συντονισμοῦ καὶ συγχρόνως γενικοῦ λογιστηρίου, ποῦ ἤλεγχε ὅλα τὰ οικονομικὰ «σέκρετα» καὶ ὑπηρεσίες. Ὁ «μέγας λογαριαστής» ἔχει ὑπὸ τὸν ἔλεγχό του τὸ «γενικόν» ποῦ διαχειρίζεται τὴν κρατικὴ περιουσία, τὸ «εἰδικόν» ποῦ διαχειρίζεται τὴν περιουσία τοῦ στέμματος, τὰ διάφορα «εὐαγῆ σέκρετα» ἢ «σέκρετα τῶν εὐαγῶν οἰκῶν» ποῦ διαχειρίζονται τὴν προσωπικὴ περιουσία τοῦ αὐτοκράτορος καὶ τῶν αὐτοκρατορικῶν ἰδρυμάτων, καθὼς καὶ τὶς διαφορὲς εἰδικὲς οικονομικὲς ὑπηρεσίες. Μερικὲς ἀπὸ αὐτὲς τὶς ὑπηρεσίες ἰδρύθηκαν ἐπίσης ἀπὸ τὸν Ἀλέξιο Α΄ Κομνηνό, ὅπως τὸ «σέκρετον τῶν στρατιωτικῶν» τοῦ ὁποῖου τὴ διοίκηση συνήθως ἀναλαμβάνει αὐτοπροσώπως ὁ «μέγας λογαριαστής», τὸ σέκρετο τοῦ «πλωίμου» ἢ, ἀκόμη, οἱ ὑπηρεσίες τοῦ «παραθαλασσίτου» ἢ τοῦ «σεκρέτου τῆς θαλάσσης», ποῦ τὶς ἀντικατέστησε ἀργότερα, ὑπηρεσίες σχετικὲς μὲ τὴν ἐμπορικὴ ναυτιλία. Ὁ «μέγας λογαριαστής» συνεργάζεται ἐπίσης μὲ τὶς ὑπόλοιπες πολιτικὲς καὶ στρατιωτικὲς ὑπηρεσίες σὲ ὅ,τι ἔχει σχέση μὲ τὰ δημοσιονομικὰ ζητήματα. Οἱ «λογοθέται τῶν σεκρέτων» ἢ οἱ «οἰκονόμοι τῶν εὐαγῶν οἰκῶν» χάνουν τὴ σημασία τους καὶ τὴν αὐτοτέλειά τους. Ἄλλη σημαντικὴ συνέπεια τοῦ συγκεντρωτικοῦ αὐτοῦ σχήματος ἦταν ἡ σταδιακὴ ἐξαφάνιση τοῦ «εἰδικοῦ». Ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὴν περιουσία τοῦ κράτους καὶ στὴν περιουσία τοῦ στέμματος παύει νὰ ὑπάρχει.

Οἱ μεταρρυθμίσεις στὸν στρατὸ

Σημαντικότερη φαίνεται ἡ ἀλλαγὴ στὴ διοίκηση τῶν ἐνόπλων δυνάμεων καὶ στὴ στρατολογία. Καὶ ἐδῶ οἱ Κομνηνοί

ἀκολουθοῦν τὴν ἴδια γραμμὴ μὲ τοὺς προκατόχους τους, ποῦ ὅμως τὴν ὀδηγοῦν στὶς ἐσχατὲς συνέπειές της. Ὁ στρατὸς τῆς ξηρᾶς καὶ οἱ ναυτικὲς δυνάμεις ἀποτελοῦνται πλέον ἀποκλειστικά ἀπὸ τὸν ἐπαγγελματικὸ στρατὸ, τὰ «τάγματα», ποῦ ἐξοπλίζονται, μισθοδοτοῦνται καὶ συντηροῦνται κατ' εὐθείαν ἀπὸ τὸ κεντρικὸ ταμεῖο τοῦ κράτους καὶ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν κεντρικὴ εξουσία. Ὁ στρατὸς καὶ στόλος τῶν θεμάτων ἐξαφανίζεται. Ὁ στρατὸς τῶν Κομνηνῶν ἀποτελεῖται ἀπὸ μισθοφόρους, ἰθαγενεῖς ἢ ξένους. Ἀναφέρονται ἔτσι «τάγματα» τῆς ξηρᾶς μὲ διάφορα εἰδικὰ ὀνόματα ἀπὸ τὰ ὁποῖα μερικὰ εἶναι ἐνδεικτικὰ τῆς περιοχῆς τῆς στρατολογίας τῶν στρατιωτῶν ἢ τῆς ἐθνικότητάς τους: τάγμα τῶν Ἀθανάτων τῶν Ἀρχοντοπούλων, ποῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ τὰ παιδιά τῶν παλαιῶν στρατιωτικῶν οἰκογενειῶν, τάγμα τῶν Χωματιανῶν, καθὼς καὶ τάγματα ξένων μισθοφόρων Τούρκων, Ἀγγλῶν, Βαράγγων, Φράγκων, Κουλίγκων, Ρῶν, Νορμανδῶν, Πατζινάκων, Βουλγάρων. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς μισθοφόρους αὐτοὺς, ἰδιαίτερα Δυτικοί, ὑπηρετοῦν ἐπίσης στὶς ναυτικὲς δυνάμεις, ποῦ συνήθως ἐπανδρῶνονται ἀπὸ τοὺς πληθυσμοὺς τῶν παραλίων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῆς Ἑλλάδος, καθὼς καὶ τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου. Ἡ ἐνοποίηση τῆς διοικήσεως τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων ἀποτελεῖ τὸ δεύτερο οὐσιῶδες χαρακτηριστικὸ τῆς μεταρρυθμίσεως στὸν στρατὸ. Ὁ «μέγας δομέστικος», δημιούργημα τοῦ Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ, τίθεται ἐπὶ κεφαλῆς ὀλόκληρου τοῦ στρατοῦ τῶν «ταγμάτων». Οἱ θέσεις τοῦ «δομεστικοῦ τῆς Ἀνατολῆς» καὶ τοῦ «δομεστικοῦ τῆς Δύσεως», ποῦ πρὶν εἶχαν ὁ καθένας τὴν ἀνώτατη διοίκηση τῶν «ταγμάτων» στὴ Μικρὰ Ἀσία ἢ στὴ χερσόνησο τοῦ Αἴμου, πιθανότατα ἐξαφανίζονται προσωρινά, γιὰ νὰ ἐμφανισθοῦν πάλι ἀργότερα, ἀλλὰ ὑπὸ τὸν «μέγα δομέστικο», ὁ ὁποῖος ἦταν ἀρχηγὸς τῶν στρατευμάτων ὡς τὸ τέλος τῆς αὐτοκρατορίας.

Ἐπὶ κεφαλῆς τῆς διοικήσεως ὀλόκληρου τοῦ στόλου τίθεται ὁ «μέγας δούξ», δημιούργημα καὶ αὐτὸς τοῦ Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ, καὶ ἀντικαθιστᾷ τὸν «δρουγγάριο τοῦ πλωίμου», γενικὸ διοικητὴ τοῦ κεντρικοῦ αὐτοκρατορικοῦ στόλου. Ἐπὶ Κομνηνῶν ὁ «δρουγγάριος τοῦ πλωίμου» ἀναλαμβάνει τὴ διοίκηση τῆς μοίρας τοῦ στόλου τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ εἰδικότερα τοῦ «βασιλικοῦ δρομονίου», δηλαδὴ τοῦ στολίσκου ποῦ τίθεται στὴ διάθεση τοῦ αὐτοκράτορος καὶ τῆς οἰκογενείας του.

Σὲ περίπτωσι μικτῶν ἐπιχειρήσεων τὸ γενικὸ πρόσταγμα ἔχει ὁ «μέγας δομέστικος». Ὁ «μέγας δομέστικος» καὶ ὁ «μέγας δούξ» βόηθοῦνται ἀπὸ τὰ γενικὰ ἐπιτελεῖα τους, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐξαρτῶνται οἱ διοικητὲς τῶν διαφόρων στρατιωτικῶν καὶ ναυτικῶν μονάδων καὶ συνεργάζονται μὲ τοὺς τοπικοὺς ἀρχόντες τῶν ἐπαρχιῶν. Οἱ μονάδες τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ στόλου ποῦ σταθμεῖουν στὶς ἐπαρχίες ὑπακούουν στοὺς στρατιωτικοὺς διοικητὲς τῶν ἐπαρχιῶν, τοὺς «δοῦκες - κατεπάνω».

Οἱ σημαντικότερες ἴσως μεταρρυθμίσεις κατὰ τὴν περίοδο τῶν Κομνηνῶν, ποῦ βρίσκονται σὲ ἄμεση σχέση μὲ τὴν ἐξέλιξη τῶν ἰδίων τῶν οικονομικῶν καὶ κοινωνικῶν δομῶν τῆς αὐτοκρατορίας, εἶναι ὅσες ἀφοροῦν τὴ χρηματοδότηση τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ στόλου.

Ἐχει ἤδη ἐπισημανθεῖ κατὰ τὴν προηγούμενη περίοδο ἡ τάση τοῦ ἐξαργυρισμοῦ τῶν προσωπικῶν στρατιωτικῶν ὑποχρεώσεων τῶν κατόχων στρατιωτικῶν κτημάτων. Εἶναι πιθανόν, χωρὶς νὰ εἶναι ἀπόλυτα βέβαιο (τὸ ζήτημα χρειάζεται περαιτέρω ἔρευνα), ὅτι στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 11ου αἰ. μὲ τὴν προοδευτικὴ ἐξαφάνιση τοῦ στρατοῦ καὶ στόλου τῶν θεμάτων ὁ ἐξαργυρισμὸς τῶν στρατιωτικῶν ὑποχρεώσεων γιὰ τὴν κατοχὴ στρατιωτικῶν κτημάτων γενικεύεται. Στὴν περίοδο τῶν Κομνηνῶν, ἡ χρηματικὴ αὐτὴ ἐπιβάρυνση ὑπὲρ τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ στόλου, ποῦ ἐκφράζεται μὲ τὸν ὄρο «στρατεία» («πλευστικά», «στρατεία πλωίμων» γιὰ τὸν στόλο), φαίνεται ὅτι ἐπεκτείνεται σὲ ὀλόκληρη τὴ γαιοκτησία καὶ σὲ κάθε ἴσως εἶδος ἀκίνητης περιουσίας καὶ γίνεται τακτικὸς στρατιωτικὸς φόρος, δίπλα στὶς ἔκτακτες χρηματικὲς καταβολὲς ἢ ὑπηρεσίες στρατιωτικοῦ χαρακτῆρα, ὅπως μιάτος, καστροκτισίας, ἐξοπλίσεως πλωίμων ἢ τοξοτῶν, κτίσεως χελανδίων (ναυπήγηση πολεμικῶν πλοίων), ἐκβολῆς κονταράτων ἢ ἐτέρων στρατιωτῶν, φωσσάτου διατροφῆς καὶ ἀπλήκτων ἐπὶ πόλεμον

ἀπιόντων ἢ καὶ ὑποστρεφόντων κλπ., οἱ ὁποῖες ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν καὶ πού ἴσως ἐμφανίζονται καὶ αὐτὲς στὰ ἔγγραφα μὲ τὸν γενικό συλλογικό ὄρο «στρατεῖαι».

Σημαντικό σταθμό στὴν ἐξέλιξη τοῦ τρόπου χρηματοδοτήσεως τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων ἀποτελοῦν οἱ μεταρρυθμίσεις πού εἰσήγαγε ὁ Ἰωάννης ἐκ Πούτζης, «μέγας λογαριαστής» καὶ «πρωτονοτάριος τοῦ δρόμου», ἐπὶ κεφαλῆς τῶν οἰκονομικῶν ὑπηρεσιῶν ἐπὶ Ἰωάννου καὶ Μανουῆλ Κομνηνῶν. Ἡ ναυπήγηση καὶ ἡ συντήρηση, σὲ ὁρισμένες περιοχὲς τῆς αὐτοκρατορίας, ἐνὸς μόνιμου στόλου πού συνεπάγεται τεράστιες δαπάνες, θεωρήθηκε ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Κομνηνὸ καὶ τὸν ὑπουργό του περιττή. Ἐπομένως τὰ ἔσοδα τὰ προερχόμενα ἀπὸ τῆς «πλωστικῆς στρατείας» θὰ καταβάλλονταν στὸ «βασιλικὸ βεστιάριο», τὸ ὁποῖο θὰ παρείχε, ὅταν παρουσιάζεται ἀνάγκη, τοὺς πόρους γιὰ τὴ ναυπήγηση, τὸν ἐξοπλισμὸ τοῦ στόλου καὶ τὴ μισθοδοσία τῶν πληρωμάτων. Τὸ μέτρο αὐτὸ θεωρήθηκε ἀπὸ τοὺς συγχρόνους ὀλέθριο καὶ βασικὴ αἰτία τῆς ἐξασθενίσεως τῆς θαλάσσιας ἄμυνας τῆς αὐτοκρατορίας, πού εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴ θαλασσοκρατία τῶν Βενετῶν καὶ τὴν κυριαρχία τῶν θαλασσοῶν ἀπὸ τοὺς πειρατές.

Τὸ ἴδιο πνεῦμα ἐκφράζουν τὰ ἀνάλογα μέτρα πού πάρθηκαν ἐπὶ Κομνηνῶν, κατὰ πάσα πιθανότητα μὲ εἰσήγηση τοῦ ἴδιου ὑπουργοῦ, γιὰ μισθοδοσία καὶ τὴ συντήρηση στρατοῦ. Τὰ ποσὰ τὰ προερχόμενα ἀπὸ τὴν στρατιωτικὴ φορολογικὴ ὑποχρέωση, καὶ πού προορίζονταν γιὰ τὴ μισθοδοσία τῶν στρατιωτῶν, συγκεντρώνονται πλέον στὸ δημόσιο ταμεῖο. Οἱ μισθοὶ τῶν στρατιωτικῶν ἀντικαθίστανται, φυσικὰ ἐν μέρει, ἀπὸ δωρεὰς παροίκων («δημοσιακῶν») μὲ τὴν ἀντίστοιχη γῆ πού καλλιεργοῦν. Οἱ πάροικοι ὀφείλουν νὰ καταβάλλουν πλέον τὰ κάθε κατηγορίας δόσιματα, πού ἔδιναν στὸ κράτος, στοὺς στρατιώτες. Τὸ μέτρο αὐτὸ βρίσκεται σὲ ἄμεση σχέση μὲ τὸ σύστημα τῆς «προνοίας» καὶ γενικότερα μὲ τὴν παραχώρηση δικαιωμάτων τοῦ κράτους σὲ πολιτικούς καὶ στρατιωτικούς ἀξιωματοῦχοι, γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ μιλήσουμε εἰδικότερα παρακάτω.

Νέοι τίτλοι

Μιὰ ἀπὸ τὴν χαρακτηριστικότερες μεταρρυθμίσεις τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ στὴν κρατικὴ μηχανὴ ἦταν ἡ δημιουργία καὶ ἀπονομὴ νέων αὐλικῶν τίτλων. Ἄλλωστε, ἡ ἀπονομὴ τίτλων συνεχίζει τὴν παράδοση τῆς προηγούμενης ἐποχῆς ἀλλὰ σὲ καινούριες κοινωνικὲς βάσεις.

Πράγματι, ἡ παραχώρηση τίτλων κατὰ τὴν προηγούμενη περίοδο κατέληξε στὴν πλήρη ὑποτίμησή τους. Οἱ τίτλοι τοῦ «πατρικίου», τοῦ «πρωτοσπαθαρίου», τοῦ «σπαθαροκανιδιάτου», τοῦ «προέδρου» κλπ., πού ἀπονέμονταν τὸν 10ο αἰ. σὲ ὀλιγάριθμους ἀνώτατους λειτουργοὺς, τὸν 11ο αἰ. παραχωροῦνται πλέον ἢ πωλοῦνται στὸ μεγάλο πλῆθος. Ἔτσι ἔχασαν τὴν ἀξία τους καὶ ἐξαφανίζονται στὸν 11ο/12ο αἰ. Πρόθεση τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ ἦταν ἡ δημιουργία ἰσχυρῆς δυναστείας. Δημιούργησε νέους ἀνώτατους τίτλους, πού παραχώρησε στὰ μέλη τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας, τὰ ὁποῖα καὶ τοποθέτησε στὴν ἀνώτατες θέσεις τῆς κρατικῆς μηχανῆς. Γιὰ τὸν ἀδελφὸ του Ἰσαάκιο δημιούργησε τὸν νέο τίτλο τοῦ «σεβαστοκράτορος», πού παίρνει στὴν ἱεραρχία τῶν τίτλων τὴν πρώτη θέση ὑποσκελιζόντας τὸν τίτλο τοῦ «καίσαρος». Ἔτσι μπορεῖ νὰ δώσει τὸν τίτλο αὐτὸ στὸν Νικηφόρο Μελισσηνό, ὁ ὁποῖος τὸν εἶχε βοηθήσει στὴν κατάληψη τῆς ἀρχῆς. Νέοι τίτλοι ἐπίσης δημιουργοῦνται μὲ βάση ἐπιθετὰ πού ἀπονέμονταν ἄλλοτε στοὺς αὐτοκράτορες ἢ στοὺς νεώτεροι βλαστοὺς τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας, ὅπως: «σεβαστός», «πρωτοσέβαστος», «πανυπερσέβαστος», «σεβαστοῦπέρτατος», «πανσεβαστοῦπέρτατος», «πρωτοπανσεβαστοῦπέρτατος», «ἐντιμούπέρτατος», «πρωτοπανεντιμούπέρτατος», «νοβελίσσιμος», «πρωτονοβελίσσιμος» κλπ.

Ἐπαρχιακὴ διοίκηση

Ἡ ἀναδιοργάνωση τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἀπὸ τοὺς

Κομνηνοὺς διαπνέεται ἀπὸ τὸ ἴδιο πνεῦμα τῆς δημιουργίας ἐνὸς συγκεντρωτικοῦ στρατιωτικοποιημένου κράτους.

Ἡ ἀναδιοργάνωση αὐτὴ, πού συντελεῖται προοδευτικά, ἀρχίζει ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Κομνηνὸ καὶ ὀλοκληρώνεται ἀπὸ τὸν Μανουῆλ Κομνηνὸ ὅταν ἡ αὐτοκρατορία, χάρις στὴν στρατιωτικὴν ἐπιτυχίαν ἐναντίον τῶν Νορμανδῶν καὶ τῶν ἄλλων ἐπιδρομῶν στὴ χερσόνησο τοῦ Αἴμου, καθὼς καὶ τῶν Σελτζούκων στὴ Μικρὰ Ἀσία, ἐπανακτᾷ τὴν χαμένες ἐπαρχίες, ἐξασφαλίζει τὴν ἑδαφικὴ τῆς συνέχεια καὶ σταθεροποιεῖ τὰ σύνορά της.

Ὁ κύριος χαρακτήρας τῆς μεταρρυθμίσεως αὐτῆς εἶναι ἡ ἀποκατάσταση τοῦ διοικητικοῦ συστήματος τῶν θεμάτων, πού εἶχε διαταραχθεῖ κατὰ τὴν προηγούμενη περίοδο, καὶ ἡ ἐπαναφορά τῆς γενικῆς ἀρχῆς τῆς διοικήσεως τῶν θεμάτων τοῦ 9ου-10ου αἰ., πού χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν συγκέντρωση τῆς πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς ἐξουσίας στὸ ἴδιο πρόσωπο. Βέβαια, ἄς σημειωθεῖ ἡ οὐσιαστικὴ διαφορὰ πού διακρίνει τὰ δύο συστήματα, ἡ ἐξαφάνιση τοῦ στρατοῦ τῶν θεμάτων.

Ἡδη ὁ Ἀλέξιος Α' Κομνηνὸς ἀνέθετε τὴ διοίκηση τῶν ἀνακτώμενων περιοχῶν, ἀπὸ τοὺς ἐπιδρομῆς Νορμανδοὺς ἢ Πατζινάκες στὴ χερσόνησο τοῦ Αἴμου καὶ ἀπὸ τοὺς Σελτζούκους Τούρκους στὴ Μικρὰ Ἀσία, στοὺς διοικητὲς τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων πού διεξήγαγαν τὴν στρατιωτικὴν ἐπιχειρήσεις, τοὺς «δοῦκες». Ἔτσι, ἐπὶ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ ἀναφέρονται «δοῦκες» ἐπὶ κεφαλῆς τῶν μεγάλων πόλεων καὶ τῶν περιοχῶν τους, πού εἶχαν ἐπανεέλθει στὴν αὐτοκρατορία. Οἱ «δοῦκες» δίπλα στὰ στρατιωτικὰ τους καθήκοντα, ἔχοντας ὡς κύρια ἀποστολὴ τὴν ἄμυνα ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν καὶ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς γύρω περιοχῆς, ἀναλάμβαναν ἐπίσης καὶ τὴν πολιτικὴν διοίκηση. Ὁ θεσμὸς τῶν «κριτῶν-πραιτῶρων», οἱ ὁποῖοι στὴν προηγούμενη περίοδο εἶχαν στὰ χέρια τους τὴν πολιτικὴν διοίκηση τῶν ἐπαρχιῶν, χάνει τὴ σημασία του. Στὰ χρόνια τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ μεγάλο μέρος τῆς αὐτοκρατορίας διαιρεῖται σὲ διοικήσεις στρατιωτικοῦ χαρακτήρα, μὲ περιορισμένη ἔκταση, συχνὰ ἀπομονωμένες ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο κορμὸ τῆς αὐτοκρατορίας, μὲ κέντρο μιὰ πόλη, πού ἔχουν ἐπὶ κεφαλῆς ἕνα «δοῦκα-κατεπάνω» ἢ ἕνα «στρατηγὸ», ὁ ὁποῖος ἀσκεῖ ἐπίσης τὴν πολιτικὴν ἐξουσία. Τὸ σχῆμα αὐτὸ ἐπικρατεῖ κυρίως στὴ Μικρὰ Ἀσία ὅπου ὁ «κριτῆς-πραιτῶρ» ἔχει ἐξαφανισθεῖ ἐνῶ στὴν δυτικὴν περιοχὴ, πού εἶχαν ὑποστῆ λιγότερο τὴν ἀποδιαιρητικὴν συνέπειαν τῶν ἐπιδρομῶν, τὸ προηγούμενο διοικητικὸ σχῆμα ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει καὶ ὁ «κριτῆς πραιτῶρ» νὰ ἀσκεῖ τὴν ἐξουσία, ὅπως στὸ ἐνοποιημένο θέμα τῆς Μακεδονίας-Θράκης καὶ ἰδιαίτερα στὸ θέμα Ἑλλάδος καὶ Πελοποννήσου.

Μὲ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀνακτήσεως τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τὴ σταθεροποίησιν τῶν συνόρων, οἱ προσωρινὲς αὐτὲς στρατιωτικο-πολιτικὲς μικρὲς διοικητικὲς μονάδες ἐνοποιοῦνται καὶ συγκροτοῦν προοδευτικὰ τὰ καινούρια μεγάλα θέματα. Οἱ «δοῦκες» τῶν πόλεων μὲ τὴν μικρὴν τὴν περιοχὴν, γίνονται «δοῦκες» τῶν νέων αὐτῶν θεμάτων μὲ πλήρη στρατιωτικὴ καὶ πολιτικὴν δικαιοδοσίαν. Ὡς ἐκπρόσωποι τοῦ αὐτοκράτορος στὴν ἐπαρχία εἶχαν δικαστικὴν, φορολογικὴν καὶ ἀστυνομικὴν δικαιοδοσίαν. Συχνὰ συγκέντρωναν τὰ καθήκοντα καὶ τὸν τίτλο τοῦ «ἀναγραφῆς» ἢ τοῦ «πράκτορος», ἐπὶ κεφαλῆς τῶν φορολογικῶν ὑπηρεσιῶν καὶ ὑπεύθυνον γιὰ τὴ σύνθεση τοῦ κτηματολογίου. Τὴν πολλαπλότητα τῶν δικαιοδοσιῶν τους δηλώνουν οἱ γενικὲς ἐκφράσεις μὲ τὴν ὁποῖαν ὁ δοῦξ ὀνομάζεται ἀπὸ τὴν πηγὴν «ἀρμοστής», «δασμολόγος», «πράττων» ἢ «ἐνεργῶν» τοῦ θεματος.

Σύμφωνα μὲ τὴν τελευταίαν ἐρευναν τῆς Ἑλένης Ahrweiler οἱ πηγὲς ἀναφέρουν ἀπὸ τὸ δεύτερο μιστὸ τοῦ 11ου αἰ. τὴν ἀκόλουθον περιοχὴν πού εἶχαν ἐπὶ κεφαλῆς «δοῦκες»: Τραπεζοῦντα-Χαλδία, Παφλαγονία, Βιθυνία (Νίκαια, Νικομήδεια), Ὀψίκιον, Νεόκαστρα, θέμα Θρακησιῶν, θέμα Κιβυρραϊωτῶν, πού ἀργότερα θὰ ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὸ θέμα Μυλάσσης καὶ Μελανουδίου, Αἰγαῖον πέλαγος, Κυκλάδες (Σάμος-Κῶς), Κρήτη, Κύπρος, Ἀγγιάλος (Δούναβης), Θεσσαλονίκη, Ναῖσος (Be-

λιγράδι), Δυρράχιον, Ἀχρίδα, Δαλματία (Διοκλεία) καὶ Κιλικία (Συρία).

Ὅπου ὑπάρχουν ναυτικές δυνάμεις βρίσκονται καὶ αὐτές, ὅπως καὶ οἱ δυνάμεις τῆς ξηρᾶς, στὴ δικαιοδοσία τοῦ δουκὸς τοῦ θέματος καὶ μόνο σὲ περίπτωση γενικῶν ναυτικῶν ἐπιχειρήσεων ὁλόκληρος ὁ στόλος, εἴτε ὁ κεντρικὸς εἴτε ὁ ἐπαρχιακός, ὑπακούει στὸ γενικὸ πρόσταγμα τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν ναυτικῶν δυνάμεων, τοῦ «μεγάλου δουκός». Ὁ ἀνώτατος αὐτὸς στρατιωτικὸς μερικὲς φορές ἀναλαμβάνει αὐτοπροσώπως τὴ διοίκηση ὀρισμένων κατ' ἐξοχὴν ναυτικῶν θεμάτων, ὅπως τοῦ θέματος Ἑλλάδος-Πελοποννήσου.

Ἄλλωστε, ἡ διοικητικὴ μορφή τοῦ παλαιοῦ αὐτοῦ θέματος, καθὼς καὶ τοῦ θέματος Θράκης-Μακεδονίας, παρουσιάζει κάποια ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά. Στὸ θέμα Θράκης-Μακεδονίας ὁ «κριτῆς-πραίτωρ» ἐξακολουθεῖ νὰ ἔχει μεγάλη δύναμη καὶ νὰ κρατᾷ τὶς πολιτικὲς δικαιοδοσίες (δικαστικὲς καὶ φορολογικὲς) ἐνῶ στὸ θέμα Ἑλλάδος-Πελοποννήσου ὁ «μέγας δούξ», ἐκτὸς ἀπὸ τὴ γενικὴ ἀρχηγία του τοῦ κεντρικοῦ στόλου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀναλαμβάνει, ἰδιαίτερα πρὸς τὸ τέλος τοῦ 12ου αἰ. ὅταν ἡ δύναμη τοῦ στόλου ἦταν μειωμένη καὶ ἡ δράση του γίνεται μηδαμινή, καὶ τὴ διοίκηση τοῦ θέματος Ἑλλάδος-Πελοποννήσου συγκεντρώνοντας καὶ τὴν πολιτικὴ ἐξουσία τοῦ «κριτοῦ». Πράγματι, ὁ «μέγας δούξ» φέρει συχνὰ καὶ τοὺς τίτλους πραιτῶρ ἢ ἀνθύπατος Ἑλλάδος καὶ Πελοποννήσου, τίτλο πού ἀντιστοιχεῖ στὸ ἀξίωμα τοῦ «κριτοῦ» καὶ ἔχει δικαστικὲς καὶ φορολογικὲς δικαιοδοσίες.

Οἱ ὅροι «ὄριον» καὶ «δροῦγγος» πού ἀναφέρονται στὶς πηγές γιὰ τὶς ἐλλαδικὲς περιοχὲς ἀποτελοῦν ἀκόμη πρόβλημα. Τὰ ὄρια Ἀθηνῶν, Θηβῶν-Εὐρίπου, Πατρῶν, Μεθώνης, Ἄργους, Ναυπλίου, Λαρίσσης φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦν διοικητικὲς ὑποδιαιρέσεις, ἀνάλογες μὲ τὰ «κατεπανίκια» τῶν ὑπόλοιπων θεμάτων. Ὁ «δροῦγγος» φαίνεται ὅτι ἀναφέρεται στὶς φρουρὲς τῶν ὄρειων περιοχῶν, φρουρὲς πού ὑπόκεινται στὸν «κριτῆ-πραιτῶρα».

Τὸ ἐπαρχιακὸ αὐτὸ διοικητικὸ σχῆμα ὑπέστη βέβαια διάφορες μεταβολές, ἀκολουθώντας τὴν ἱστορικὴ συγκυρία (πολλαπλασιασμός ἢ μείωση τῶν διαφόρων διοικητικῶν περιοχῶν κλπ.) ἀλλὰ παρέμεινε στὶς κεντρικὲς του γραμμὲς ὡς τὸ τέλος τῆς αὐτοκρατορίας.

Ἡ φορολογικὴ καὶ νομισματικὴ μεταρρύθμιση

Ἡ προσπάθεια ἀνορθώσεως τῶν δημοσίων οικονομικῶν τοῦ κράτους, τῆς διαρρυθμίσεως τοῦ νομισματικοῦ συστήματος καὶ τῆς προσαρμογῆς τοῦ ὑπολογισμοῦ καὶ τοῦ τρόπου εἰσπράξεως τῶν φόρων στὴ νομισματικὴ κυκλοφορία, ἀπασχόλησε ἰδιαίτερα τὸν Ἀλέξιο Α' Κομνηνὸ, ὁ ὁποῖος ἀντιμετώπισε σοβαρὰ δημοσιονομικὰ προβλήματα μόλις ἀνέλαβε τὴν ἐξουσία.

Ἡ ἔλλειψη χρημάτων γιὰ τὴ στρατολογία μισθοφόρων, προκειμένου νὰ ἀντιμετωπίσει τὴν ἐπίθεση τῶν Νορμανδῶν, ἀνάγκασε τὸν Ἀλέξιο Α' Κομνηνὸ νὰ καταφύγει στὴ δήμευση τῶν ἐκκλησιαστικῶν περιουσιῶν (ιερῶν σκευῶν) γιὰ τὴν κοπὴ νομισμάτων. Μολονότι, ὑποχωρώντας στὴν ἔντονη ἀντίδραση τῆς ἐκκλησίας, ὑποχρεώθηκε νὰ παρουσιάσει τὴ δήμευση αὐτὴ ὡς ἓνα εἶδος ἀναγκαστικοῦ δανείου, πού ὑποσχέθηκε νὰ τὸ ἐπιστρέψει, καὶ νὰ δημοσιεύσει νόμο (Αὐγουστος 1082), σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο ἡ δήμευση τῶν ἱερῶν σκευῶν ἀπαγορεύεται ὀριστικά, δὲν δίστασε λίγα χρόνια ἀργότερα νὰ ἐπαναλάβει τὴν ἴδια ἐπιχείρηση. Γιὰ τὸν ἴδιο σκοπὸ ἀναγκάστηκε ἀκόμη νὰ χρησιμοποίησει τὸν χαλκὸ καὶ τὰ πολύτιμα μέταλλα (ἄργυρο καὶ χρυσὸ) μερικῶν δημοσίων ἔργων: «καὶ τινὰ τῶν δημοσίων ἔργων, τῶν χαλκουργημάτων φημί, κατασπᾶσας εἰς στατήρας συνέκοψε» μᾶς πληροφορεῖ ὁ Ἰωάννης Ζωναρᾶς, ἐνῶ ἡ Ἄννα Κομνηνὴ μιλάει γιὰ τὴ χρησιμοποίησή «τῶν ἐν τοῖς χαλκοπρατίοις πυλῶν ἀφαιρουμένων τοῦ ἐπικειμένου αὐταῖς ἄργυριου ἢ καὶ χρυσοῦ».

Οἱ σχετικὲς πληροφορίες τῶν γραπτῶν πηγῶν, πού ὁ συν-

δουασμός τους μὲ τὰ νομισματικὰ εὑρήματα δὲν εἶναι πάντοτε εὐκόλος, ἀφήνουν ἀμφιβολίες ἂν καὶ ὡς ποῖο σημεῖο ὁ Ἀλέξιος Α' κατάφερε νὰ σταματήσει τὸ νομισματικὸ χάος τῆς προηγούμενης περιόδου. Εἶναι ὁμοίως βέβαιο, ὅτι ὁ Ἀλέξιος Α' Κομνηνὸς ἐξέδωσε νέο χρυσὸ νόμισμα μὲ σχετικὰ ὑψηλὸ τίτλο καθαρότητας (μεταξὺ 20 καὶ 21 καρατίων), πού διατηρήθηκε ὡς τὸ τέλος τῆς περιόδου (1204).

Πολλοὶ νομισματολόγοι θεωροῦν ὅτι τὸ νόμισμα αὐτὸ εἶναι τὸ «ὑπέρπυρον», τοῦ ὁποῖου τὴν ἐκδοσὴ τοποθετοῦν λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 1093, χρονολογία στὴν ὁποία γίνεται γιὰ πρώτη φορὰ μνεία τοῦ «ὑπέρπυρου» σὲ πρωτότυπο ἐπίσημο ἔγγραφο. Ἡ ἔκφραση ὁμοίως «νομίσματα ὑπέρπυρα» χρονολογεῖται ἀπὸ πολὺ παλαιότερα (ἀπὸ τὸν 10ο αἰ.) καὶ ἔτσι εἶναι μὲν βέβαιο ὅτι ὁ χαρακτηρισμὸς «ὑπέρπυρον» – χαρακτηρισμὸς πού ἀναφέρεται χωρὶς ἀμφιβολία στὸν ὑψηλὸ τίτλο καθαρότητας τοῦ νομίσματος – δόθηκε καὶ στὸ νόμισμα τοῦ Ἀλεξίου, ἀλλὰ ὁ χρόνος τῆς ἐκδόσεως τοῦ νομίσματος αὐτοῦ δὲν φαίνεται βέβαιος.

Παρὰ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ χρυσοῦ αὐτοῦ νομίσματος, μὲ τὸν ὑψηλὸ τίτλο καθαρότητας, δὲν παύουν νὰ κυκλοφοροῦν τὰ παλαιότερα «νομίσματα» καὶ νὰ κόβονται νέα «νομίσματα τραχέα» μὲ διάφορα μίγματα μετάλλων, τῶν ὁποίων ὁ τίτλος καθαρότητας πέφτει συνεχῶς.

Καὶ ἂν ἀκόμη δεχθοῦμε τὴ λογικὴ ὑπόθεση, πού διατυπώθηκε ἀπὸ τὸν T. Bertelé, ὅτι τὰ διάφορα νομίσματα, πού κυκλοφοροῦσαν μὲ ἀλλοιωμένο καὶ σὲ διαρκὴ πτώση τίτλο καθαρότητας, ἐκδίδονταν σύμφωνα μὲ καθορισμένη, ἔστω καὶ μεταβλητὴ, κλίμακα ἀξίας καὶ θεωροῦνταν ὡς ὑποδιαιρέσεις τοῦ βασικοῦ χρυσοῦ νομίσματος μὲ τὸν ὑψηλὸ τίτλο (ὑπέρπυρον), εἶναι ἀκόμη δύσκολο νὰ κατανοηθεῖ τὸ νομισματικὸ σύστημα ὅπως ἐφαρμοζόταν στὴν πραγματικὴ σχέση τῶν διαφόρων νομισμάτων καὶ τῶν ὑποδιαιρέσεών τους στὴν κυκλοφορία, σχέση πού φαίνεται ὅτι μεταβάλλεται συνεχῶς, ἀνάλογα μὲ τὶς νομισματικὲς ἐκδόσεις.

Εἶναι ἐπίσης δύσκολο νὰ κατανοηθεῖ ἡ μεταρρύθμιση τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ σχετικὰ μὲ τὸν ὑπολογισμὸ καὶ τὴν εἰσπράξη τοῦ φόρου, καθὼς καὶ τὴν προσαρμογὴ τοῦ φοροτεχνικοῦ συστήματος στὴ νομισματικὴ πραγματικότητα. Ἡ μεταρρύθμιση ἀρχίζει τὸ 1106 καὶ βρῖσκει τὴν τελειωτικὴ μορφή της τὸ 1109. Ἐκτίθεται σὲ μιά σειρά «ὑπομνηστικῶν» τῶν φοροεισπρακτῶρων πρὸς τὸν αὐτοκράτορα καὶ στὶς ἀπαντήσεις («λύσεις») τους. Τὰ κείμενα αὐτὰ ἔχουν συγκεντρωθεῖ στὴ φοροτεχνικὴ πραγματεία τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 12ου αἰ., πού φέρει τὸν τίτλο «Νέα Λογαρικὴ».

Μὲ βάση τὸ κείμενο αὐτό, καθὼς καὶ μὲ τὴ βοήθεια ἄλλων σκόρπιων πληροφοριῶν, δίνονται ἐδῶ οἱ γενικὲς γραμμὲς τοῦ νέου αὐτοῦ φοροτεχνικοῦ συστήματος.

Γιὰ τὴν κατανόησή του εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ὑπενθυμίσουμε τὴν κατάστασι πού εἶχε δημιουργηθεῖ στὴν εἰσπράξη τῶν φόρων ἀμέσως πρὶν ἀπὸ τὴ μεταρρύθμιση τοῦ Ἀλεξίου. Σύμφωνα μὲ τὸ ὑπομνηστικὸ πού περιγράφει τὴν κατάστασι αὐτὴ στὰ χρόνια 1103/1104-1107/1108, οἱ φοροεισπράκτορες, πού ἦταν συνήθως καὶ ἐνοικιαστῆς τῶν φόρων, ἀπαιτοῦσαν ἀπὸ τοὺς φορολογουμένους, ἄλλοτε 1 «νόμισμα» ἀντὶ γιὰ τὸ 1 μιλιαρῆσιο τῶν λογαριασμῶν πού ἔβρισκαν στὰ φορολογικὰ κατάστιχα, ἄλλοτε 1 «νόμισμα τραχὺ» ἀντὶ γιὰ 2 μιλιαρῆσια, ἄλλοτε 1 «νόμισμα» ἀντὶ γιὰ 4 μιλιαρῆσια. Μόνο σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἀπαιτοῦσαν 1 «νόμισμα τραχὺ» ἀντὶ γιὰ 12 μιλιαρῆσια. Οἱ περιπτώσεις αὐτές ἀφοροῦσαν συνήθως τοὺς μεγάλους ἰδιοκτῆτες («πρόσωπα» καὶ μοναστήρια).

Ὅσο μεγάλη καὶ ἂν ἦταν ἡ κερδοσκοπία τῶν φοροεισπρακτῶρων, οἱ παραπάνω εἰσπράξεις δὲν μποροῦν νὰ δικαιολογηθοῦν παρὰ ἀπὸ τὴν ταυτόχρονη κυκλοφορία πολλῶν «χρυσῶν» νομισμάτων καὶ «τραχέων», μὲ διαφορετικὸς τίτλους καὶ ἐπομένως διαφορετικὴ σχέση μὲ τὶς ὑποδιαιρέσεις, οἱ ὁποῖες ἀντιστοιχοῦσαν στὸ ἰσχυρὸ ἢ σχετικὰ ἰσχυρὸ νόμισμα, σὲ ὁποῖο εἶχε ὑπολογισθεῖ ἡ φορολογία στὰ φορολογικὰ κατάστιχα.

Πρέπει νὰ ὑπενθυμίσουμε ἀκόμη, ὅτι ἡ διάκριση μεταξὺ

του «κανόνος», δηλαδή του φόρου, και των «παρακολουθημάτων», δηλαδή των πρόσθετων συμπληρωματικών φόρων, εξακολουθεί (βλ. Τόμ. Η', σελ. 189-190). Όμως η αρχή, σύμφωνα με την οποία ο φορολογούμενος όφειλε να καταβάλλει σε χρυσά νομίσματα, «χάραγμα», όχι μόνο το ποσό του φόρου που έκφραζόταν με άκεραία ψηφία, αλλά και το κλάσμα του νομίσματος όταν αυτό υπερέβαινε τα 2/3 του νομίσματος, παίρνοντας πίσω από τον εισπράκτορα σε κέρματα το υπόλοιπο (άντιστροφή), άτονεϊ. Το «χάραγμα» χρησιμοποιείται πλέον για την πληρωμή μόνο των άκεραιων ψηφίων του «κανόνος» σε χρυσό νόμισμα, ενώ το κλασματικό μέρος του πληρώνεται σε υποδιαίρεσεις του νομίσματος. Το «χάραγμα» χρησιμοποιείται επίσης για τον υπολογισμό των «παρακολουθημάτων». Για την κατανόηση της νέας αυτής λειτουργίας του χαράγματος υπενθυμίζουμε επίσης, ότι τα «παρακολουθήματα» («δικέρατον», «έξάφολλον», «συνήθεια», «έλατικών») υπολογίζονται με βάση το ποσό του «κανόνος» σύμφωνα με μία αναλογική άνοδική κλίμακα (τόσα κεράτια ή φύλλεις σε κάθε χρυσό νόμισμα κανόνος), ποσά που ο δείκτης τους αυξάνεται ανάλογα με το ποσό του φόρου και ότι άποτελοϋσαν σημαντικό ποσοστό του συνολικού φόρου (βλ. Τόμ. Η', σελ. 189).

Αυτόν τον υπολογισμό μεταβάλλει ο Άλέξιος Α' Κομνηνός: για να προσαρμόσει την είσπραξη των φόρων στη ρευστότητα της νομισματικής κυκλοφορίας όρίζει λοιπόν τα έξης: 'Ο φοροεισπράκτορας για να υπολογίσει το συνολικό ποσό του φόρου («κανών» και «παρακολουθήματα») έπρεπε να διακρίνει τα άκεραία ψηφία του «κανόνος» και τα τυχόν κλάσματά του («λεπτά ψηφία») και να υπολογίσει χωριστά τα «παρακολουθήματα», που άντιστοιχούν στις άκεραιες μονάδες του «κανόνος», και χωριστά τα «παρακολουθήματα» του κλάσματος. Το παράδειγμα που άκολουθεί, το όποιο δίνεται από τον ίδιο τον συντάκτη της «Νέας Λογαρικής», κάνει κατανοητό το νέο λογιστικό σύστημα.

Πρόκειται για ένα μοναστήρι του όποιου η άκίνητη περιουσία άποτελείται από τέσσερα κτήματα. Για το καθένα από αυτά το μοναστήρι όφείλει ως βασικό φόρο (κανόνα) τα παρακάτω ποσά: $1 \frac{44}{48}$ νομ., $2 \frac{36}{48}$ νομ., $4 \frac{38}{48}$ νομ., και $\frac{22}{48}$ νομ. Για το σύνολο άθροίζονται χωριστά οι άκεραιες μονάδες και χωριστά τα κλάσματα, χωρίς άναγωγή σε νομίσματα, και δίνουν το ποσό 7 «νομίσματα» και $\frac{140}{48}$ νομίσματα. 'Ο φοροεισπράκτορας έπρεπε να υπολογίσει πρώτα τα «παρακολουθήματα» των 7 «νομισμάτων» σύμφωνα με την κλίμακα της «Παλαιάς Λογαρικής», έφαρμόζοντας τη γνωστή σχέση του νομισματικού συστήματος (1 νόμισμα = 12 μιλιάρησια = 288 φύλλεις). Έπειτα έπρεπε να υπολογίσει τα «παρακολουθήματα» του κλάσματος $\frac{140}{48}$ ($= \frac{35}{12}$) = 35 μιλιάρησια. Όμως για τη μετατροπή των 35 μιλιάρησιων σε νομίσματα, σύμφωνα με μία πρώτη άπόφαση του Άλεξίου, δέν έπρεπε να έφαρμοσθεί η παραπάνω λογιστική σχέση (12 μιλιάρησια = 1 νόμισμα) και να επιβληθούν «παρακολουθήματα» επί $2 \frac{11}{12}$ νομ.: αλλά η σχέση 1 μιλιάρησιο = 1 νόμισμα, σχέση που έφαρμοζαν για την είσπραξη και οι φοροεισπράκτορες (βλ. παραπάνω) και έπομένως να επιβληθούν «παρακολουθήματα» επί 35 νομισμάτων. Το ήδη αυξημένο αυτό ποσό των παρακολουθημάτων μεγάλωνε άκόμη περισσότερο από τις διάφορες παρανοήσεις, ήθελήμενες ή μή, των φορολόγων. Μπροστά στη διαμαρτυρία των φορολογουμένων, ο άυτοκράτωρ, για τον υπολογισμό των παρακολουθημάτων των «λεπτών ψηφίων», δέχεται την παρακάτω λογιστική σχέση: 1 νόμισμα = 4 μιλιάρησια προς 24 φύλλεις το καθένα = 96 φύλλεις. Δηλαδή τα 35 μιλιάρησια των φορολογικών καταστίχων θεωρούνται ότι άντιπροσωπεύουν $35:4 = 8 \frac{3}{4}$ νομίσματα. Σ' αυτό το ποσό έπρεπε να υπολογισθούν τα «παρακολουθήματα» των «λεπτών ψηφίων» του «κανόνος», πάντα

Η κεντρική γραμμή της μεταρρυθμιστικής πολιτικής των Κομνηνών ήταν η δημιουργία μιας ισχυρής συγκεντρωτικής άυτοκρατορικής έξουσίας. Στην εικόνα: άυτοκρατορικό ζεύγος και νεαρός συναιτοκράτωρ σε μικρογραφία χειρογράφου του 12ου αϊ. (Ρώμη, Βατικανή Βιβλιοθήκη).

σύμφωνα με την προοδευτική κλίμακα της «Παλαιάς Λογαρικής», που μπορούσε να ανεβάσει τα παρακολουθήματα στο ποσό των 66 περίπου φύλλων στο νόμισμα. Μπροστά στις νέες διαμαρτυρίες των μεγάλων ιδιοκτητών, που έβρισκαν το λογιστικό αυτό σύστημα έπαχθές, ο Άλέξιος καθορίζει έναν έναίο δείκτη υπολογισμού των «παρακολουθημάτων» για το σύνολο του «κανόνος», 33 φύλλεις στο «νόμισμα».

Το δεύτερο σημείο της φοροτεχνικής μεταρρυθμίσεως του Άλεξίου άφορά την πληρωμή των φόρων στα πραγματικά κυκλοφορούντα «νομίσματα» και τις υποδιαίρεσεις τους.

Η γενική αρχή είναι, ότι μόνο οι άκεραιες μονάδες του κανόνος (τα 7 «νομίσματα») θα είσπράττονται σε «χάραγμα» (χρυσά νομίσματα), όλο το υπόλοιπο ποσό θα είσπράττεται σε «χαλκά νομμιά» ή «νουμμία». Με την έκφραση αυτή πρέπει να έννοήσουμε τα διάφορα έξαιρετικά χαμηλού τίτλου καθαρότητας «νομίσματα» και τα κέρματα που, κατά την αντίληψη του Τ. Bertelé, άντιπροσωπεύουν τις διάφορες υποδιαίρεσεις του χρυσού «υπερπύρου».

Το πρόβλημα όμως που τίθεται και που δεν βρήκε ακόμη οριστική λύση είναι: ποιό είναι το χρυσό νόμισμα που υπακούει στις σχέσεις 1:12:288, με βάση το οποίο γίνονται οι φορολογικές καταστάσεις και με το οποίο πληρώνεται το «χάραγμα». Η πρώτη απόφαση του 'Αλεξίου ορίζει, ότι το «χάραγμα» (τά 7 νομ. του παραπάνω λογαριασμού) πρέπει να εισπράττεται σε «παλαιά τραχέα». Είναι πιθανόν, χωρίς να είναι βέβαιο, ότι πρόκειται για το υπέρπυρο με τον υψηλό τίτλο καθαρότητας του 'Αλεξίου ή για άλλο με ανάλογο τίτλο καθαρότητας τραχύ (κυρτωμένο νόμισμα πλήρους βάρους), γιατί ο όρος «υπέρπυρον» δεν αναφέρεται ούτε στην «Παλαιά» ούτε στη «Νέα Λογαρική». Σοβαρή ένδειξη για μία τέτοια υπόθεση είναι η προτεινόμενη, στην ίδια αυτή πρώτη απόφαση του 'Αλεξίου, λογιστική αντιστοιχία του ενός μιλιαρησίου με 1 «νόμισμα» υποτιμημένο (νουμμίον) για τον υπολογισμό των «παρακολουθημάτων».

Πάντως, η χρήση ισχυρού νομίσματος στους φορολογικούς λογαριασμούς δεν παρέμεινε για πολύ. Στα επόμενα διατάγματα το βασικό χρυσό νόμισμα, στο οποίο γίνονται οι λογαριασμοί και εισπράττονται οι φόροι, είναι το «τραχύ άσπρον» ή απλώς «τραχύ» που αντιστοιχεί με το 1/3 περίπου του υπέρπυρου, δηλαδή με πραγματική αξία σε χρυσό 4 λογιστικών μιλιαρησίων (= 4×24 = 96 φόλλεων). Αυτό φαίνεται σαφώς και από τα επιχειρήματα που προβάλλουν οι φορολογούμενοι για να αξιώσουν την κατάργηση του πρώτου διακανονισμού των παρακολουθημάτων. Οι φορολογούμενοι δηλώνουν ρητά ότι το χρυσό νόμισμα των λογαριασμών της «Παλαιάς Λογαρικής», που εφαρμοζόταν πριν από τη μεταρρύθμιση του 'Αλεξίου, είχε αξία σε χρυσό 24 καρατίων και ισοδυναμούσε κατά συνέπεια με 12 μιλιαρήσια, ενώ το «τραχύ άσπρον» που χρησιμοποιείται πλέον στους λογαριασμούς δεν αξίζει παρά 4 μιλιαρήσια, δηλαδή το 1/3 του παλαιού ισχυρού νομίσματος. 'Εξ άλλου, μερικά φορολογικά έγγραφα των μονών της Μεγίστης Λαύρας και των 'Ιβήρων επιβεβαιώνουν ότι, ήδη το 1104, ο υπολογισμός των φόρων γινόταν σε «άσπρα τραχέα νομίσματα».

Η παραπάνω εικόνα της φοροτεχνικής μεταρρυθμίσεως επιβεβαιώνεται από τον 'Ιωάννη Ζωναρά ο οποίος, περιγράφοντας τη δημοσιονομική πολιτική του 'Αλεξίου Α', μάς πληροφορεί ότι ο αυτοκράτωρ «τους δὲ φόρους εισέπραττε διὰ χρυσίων δοκιμών (δὲν γνωρίζουμε ἂν πρόκειται γιὰ τὸ παλαιὸ τραχύ ἢ τὸ υπέρπυρον), πῆ δὲ γε καὶ δι' ἑτέρων, χρυσίων μὲν κάκεινων, ἀλλ' ἤμιχρύσων (πρόκειται βέβαια γιὰ τὰ «τραχέα άσπρα», ἀπὸ ἤλεκτρο), ἔστι δ' οὐ καὶ διὰ χαλκῶν (πρόκειται γιὰ τὰ διάφορα χαλκὰ νουμμία τῶν παρακολουθημάτων) ἔδα-σολόγει».

Το «άσπρον τραχύ», το οποίο οι νομισματολόγοι ταυτίζουν με το κυρτωμένο νόμισμα από ήλεκτρο, εμφανίζεται έτσι ως το κύριο πραγματικό νόμισμα στην εσωτερική νομισματική κυκλοφορία της αυτοκρατορίας επί 'Αλεξίου Α' Κομνηνού. Το νόμισμα αυτό εξακολουθεῖ να κρατᾶ, δίπλα στο υπέρπυρο, σημαντική θέση στη νομισματική κυκλοφορία και επί των διαδόχων του 'Αλεξίου.

Από τους λογαριασμούς, που δίνονται στο τέλος της «Νέας Λογαρικής» και που αναφέρονται στην περίοδο του 'Ιωάννη Κομνηνού, μπορούμε να συμπεράνουμε, ότι το «τραχύ» είναι πραγματικά το βασικό νόμισμα, στο οποίο υπολογίζονται και εισπράττονται οι φόροι κατά την περίοδο αυτή, και ακόμη ότι το νόμισμα αυτό δεν μένει σταθερό· ο τίτλος καθαρότητας και επομένως ἡ αξία του μειώνονται συνεχῶς. 'Ενώ το «τραχύ» του φόρου επί 'Αλεξίου Α' ισοδυναμεί με 96 φόλλεις (4 μιλ. × 24 φόλλεις) στους παραπάνω λογαριασμούς δεν αντιπροσωπεύει πλέον παρά 16 ἢ 12 φόλλεις.

Πράγματι, στους λογαριασμούς αυτούς ο φόρος επί του κλάσματος του «κανόνος», καθώς και το σύνολο των «παρακολουθημάτων», ποσό που εισπράττεται σε κέρματα, υπολογίζονται σε φόλλεις και μετατρέπονται ἔπειτα σε «τραχέα», με βάση 1 τραχύ = 16 ἢ 12 φόλλεις και προστίθενται στα «τρα-

χέα» του «χαράγματος», πράγμα που σημαίνει ότι πρόκειται για το ίδιο «τραχύ» και στις δύο περιπτώσεις.

Ακόμη και ἂν δεχθούμε την τελευταία υπόθεση της Cécile Morisson, σύμφωνα με την οποία οι αντιστοιχίες 1 τραχύ = 16 ἢ 12 φόλλεις δὲν ἔχουν παρά λογιστική μόνο σημασία, ὡστόσο παραμένει γεγονός ότι ἡ εσωτερική ἀξία του τραχέος, στο οποίο ὀρίζονται οἱ φόροι, μειώνεται συνεχῶς, γεγονός που επιβεβαιώνεται ἀπὸ τὰ νομισματικά εὑρήματα. Πράγματι, οἱ ἀναλύσεις τῶν νομισμάτων ἀπὸ ἤλεκτρο, δηλαδή τῶν «τραχέων άσπρων», δίνουν τὴν παρακάτω εἰκόνα:

'Αλέξιος Α' Κομνηνός (1081-1118)

4 νομίσματα: 1 νόμ. $9\frac{1}{2}$ περίπου καρατίων. Τὰ 3 ἄλλα κυμαίνονται μεταξύ $6\frac{1}{2}$ καὶ 7 καρατίων.

'Ιωάννης Β' Κομνηνός (1118-1143)

3 νομίσματα: 1 νομ. 11 καρατίων, περίπου. Τὰ ὑπόλοιπα 2 κυμαίνονται μεταξύ $5\frac{1}{2}$ καὶ 6 καρατίων.

Μανουήλ Α' Κομνηνός (1143-1180)

13 νομίσματα: 1 νομ. 10 καρατίων, περίπου, 2 νομ. 6 καρατίων. Τὰ ὑπόλοιπα 10 κυμαίνονται μεταξύ $4\frac{1}{2}$ καὶ $5\frac{1}{2}$ καρατίων.

'Ανδρόνικος Α' Κομνηνός (1183-1185)

1 νόμισμα $5\frac{1}{2}$ καρατίων

'Ισαάκιος Β' Ἄγγελος (1185-1195)

5 νομίσματα: 1 νόμ. 5 καρατίων, 1 νόμ. $4\frac{1}{2}$ καρατίων καὶ 3 νομίσματα μεταξύ $2\frac{1}{2}$ καὶ $2\frac{3}{4}$ καρατίων

'Αλέξιος Γ' Ἄγγελος (1195-1203)

3 νομίσματα: 1 νομ. 4 καρατίων, 1 νομ. 3 καρατίων καὶ 1 νομ. $2\frac{1}{2}$ καρατίων

Παρά τὴν ἀσάφεια τῶν λιγοστῶν δεδομένων τῶν πηγῶν, γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῶν ὁποίων οἱ ἐρευνητὲς δὲν εἶναι σὲ ὄλα τὰ σημεῖα σύμφωνοι, οἱ γενικὲς γραμμὲς τῆς νομισματικῆς κυκλοφορίας καὶ τῆς μεταρρυθμίσεως τοῦ φορολογικοῦ συστήματος δὲν ἀφήνουν καμιά ἀμφιβολία γιὰ τὶς δημοσιονομικὲς καὶ γενικότερα τὶς οἰκονομικὲς δυσκολίες τῆς αυτοκρατορίας, πού ὡς ἓνα μόνο σημεῖο κατάφεραν νὰ ξεπεράσουν οἱ πρῶτοι Κομνηνοί.

Μὲ τὴ φοροτεχνικὴ μεταρρύθμιση τοῦ 'Αλεξίου Α' Κομνηνοῦ ἔγινε δυνατὴ ἡ ἐπιβολὴ κάποιας τάξεως στὸν υπολογισμὸ καὶ κυρίως στὴν εἴσπραξη τῶν φόρων. Τὸ νέο λογιστικὸ σύστημα, παρ' ὅλη τὴ φαινομενικὴ του πολυπλοκότητα, ἔδινε ἓνα γενικὸ τύπο γιὰ τὸν υπολογισμὸ καὶ τὴν εἴσπραξη τῶν φόρων. 'Ετσι μπορούσε νὰ περιορισθοῦν οἱ καταχρήσεις τῶν ἐνοικιαστῶν τῶν φόρων καί, κυρίως, νὰ ἐξασφαλισθεῖ ἡ ἀξία τῶν ἐσόδων τῆς φορολογίας ἀπὸ τὴν ἐνδεχόμενη πτώση τοῦ τίτλου καθαρότητας τῶν νομισμάτων, μετὰ τὰ ὁποῖα πλήρωναν οἱ φορολογούμενοι. 'Εξ ἄλλου, αὐτὸς φαίνεται νὰ ἦταν καὶ ὁ σκοπὸς τῆς μεταρρυθμίσεως, ἡ ὁποία καταλήγει στὸν παρακάτω γενικὸ τύπο: Γιὰ ἓναν «κανόνα» μετὰ ἀκέραια ψηφία Κ, κλάσμα («λεπτὰ ψηφία») Λ καὶ ἀξία τοῦ νομίσματος (ἐκφρασμένη σὲ φόλλεις) Α, ὁ φοροεισπράκτορας ἔπρεπε γιὰ τὸν υπολογισμὸ καὶ τὴν εἴσπραξη τοῦ συνολικοῦ φόρου νὰ ἐφαρμόσει τὸν τύπο:

$$Κ \text{ νομ. (τραχέα)} + \frac{96(=4 \times 24) \times \frac{\Lambda}{\lambda} + 33 \times (Κ \frac{\Lambda}{\lambda})}{Α} \text{ νομ. (τραχέα)}$$

Σε περίπτωση ραγδαίας πτώσεως του νομίσματος, ο αυτόκράτωρ είχε τη δυνατότητα να προσαρμόσει τους φόρους στη νομισματική κυκλοφορία με το σύστημα της «επιβολής», μειώνοντας τον δείκτη της, δηλαδή μειώνοντας την ποσότητα γης που ήταν υπόχρεη φόρου ενός νομίσματος. Τέτοιες προσαρμογές διαφαίνονται άρκετά καθαρά στα διάφορα φορολογικά έγγραφα της εποχής των Κομνηνών (βλ. Τόμ. Η', σελ. 194-195) μαρτυρούνται δὲ καὶ ἀπὸ τοὺς χρονολογούμενους. Ὁ Ἰωάννης Ζωναρᾶς π.χ. μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἐπὶ Ἀλεξίου Α' «ἀπογραφεῖς πανταχοῦ τῶν ἐν ἀγροῖς καὶ χωρίοις διαφερούσων τοῖς ὑπηκόοις ἐστέλλοντο κτήσεων, καὶ τὰ καινὰ τῶν ὀνομάτων ἐπινενόητο, τὰ ὑπέριμα λέγω καὶ τὰ ὑπέρπλεα...» καὶ συνεχίζει «καὶ νέας δεκάτας ἐκαίνισεν».

Ἡ ἀποτελεσματικότητα τῆς νομισματικῆς μεταρρυθμίσεως τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ στὴν πραγματικὴ νομισματικὴ κυκλοφορία φαίνεται περιορισμένη τόσο σὲ ὀλόκληρη τὴν περίοδο, ὅσο καὶ στὴ δική του ἀκόμα ἐποχὴ. Τὸ ὑπέρπυρο, πού καὶ αὐτὸ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ὑπάγεται στὴ γενικὴ κατηγορία τῶν «τραχέων», δηλαδή τῶν κυρτωμένων νομισμάτων, μὲ τὸ πλῆρες θεωρητικὸ βάρος τῶν 4,55 γραμμαρίων («ίστάμενο»), καὶ μὲ ὑψηλὸ τίτλο καθαρότητος, δὲν φαίνεται νὰ κυκλοφορεῖ πολὺ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς αὐτοκρατορίας. Χρησιμοποιεῖται κυρίως γιὰ τὶς ἐξωτερικὲς πληρωμὲς ἢ γιὰ τὴν πληρωμὴ τοῦ μισθοφορικῆς στρατοῦ. Ἀναφέραμε παραπάνω ὅτι τὸ βασικὸ νόμισμα τῆς φορολογίας ἦταν τὸ ὑποτιμημένο «τραχὺ»· σ' αὐτὸ τὸ νόμισμα ὀρίζονται συχνὰ καὶ οἱ μισθοὶ σὲ ὅλη τὴν περίοδο. Δὲν εἶναι διόλου βέβαιο, ὅτι τὰ «ὑπέρπυρα παλαιὰ» ἢ «ὑπέρπυρα καινούρια», στὰ ὁποῖα κάποτε ὀρίζονται οἱ διαφορὲς ἀποδοχὲς σὲ πηγὲς τοῦ 12ου αἰ., ἀντιπροσωπεύουν πάντα τὰ νομίσματα μὲ τὸν ὑψηλὸ σταθερὸ τίτλο, ἀφοῦ καὶ γι' αὐτὰ θεωρεῖται ἀναγκαῖος ὁ προσδιορισμὸς «τὰ κατὰ τὴν ἡμέραν προτιμώμενα». Ἔτσι τὸ ὑπέρπυρο, τὸ πραγματικὸ αὐτὸ ἰσχυρὸ νόμισμα, στίς καθημερινὲς νομισματικὲς συναλλαγὲς φαίνεται νὰ χρησιμεύει ὡς λογιστικὸ νόμισμα· ἡ λειτουργία εἶναι ἀνάλογη μὲ τὴ λειτουργία πού ἐπιτελοῦν τὰ λογιστικὰ νομίσματα, γίνεται δηλαδή σημεῖο ἀναφορᾶς γιὰ τὶς σχέσεις τῶν πολυάριθμων νομισμάτων ποικίλου τίτλου, μεταλλικῆς συνθέσεως καὶ ὀνομασίας, τὰ ὁποῖα συνεχίζουν νὰ κυκλοφοροῦν καὶ τὰ ὁποῖα, ὅπως εἶπαμε παραπάνω, μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὡς ὑποδιαίρεσις του. Ἀλλὰ καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ, οἱ δυσκολίες στίς προσπάθειες τῶν νομισματολόγων νὰ κατατάξουν αὐτὰ τὰ νομίσματα σὲ κάποιον σταθερὸ νομισματικὸ σύστημα, δείχνουν ὅτι οὔτε ἡ σχέση τῶν νομισμάτων αὐτῶν μὲ τὸ ὑπέρπυρο οὔτε μεταξύ τους φαίνεται σταθερή.

Ὅπως καὶ ἂν ἔχει τὸ δύσκολο αὐτὸ ζήτημα, ἐκεῖνο πού συνάγεται μὲ βεβαιότητα ἀπὸ τὴν πολυπλοκὴ αὐτὴ νομισματικὴ καὶ δημοσιονομικὴ κατάσταση εἶναι ἡ σπανιότητα τῶν πολύτιμων μετάλλων (χρυσοῦ καὶ ἀργύρου) στὴν αὐτοκρατορία, σὲ σχέση βέβαια μὲ τὴν ἀπαραίτητη νομισματικὴ μάζα πού ἀπαιτοῦσε ἡ οἰκονομικὴ ζωὴ, καὶ ὅτι ἡ σπανιότητα αὐτὴ προχωρεῖ μὲ αὐξοῦντα καὶ ταχὺ ρυθμὸ.

Ἡ πιὸ σοβαρὴ ἔνδειξη γιὰ τὴν ἔλλειψη πολύτιμων μετάλλων εἶναι ὅτι τὸ κράτος ἀποδέχθηκε νὰ ἐπιβάλλεται ὁ φόρος σὲ χρυσὸ νόμισμα μὲ μειωμένο τίτλο καθαρότητος καὶ κυρίως ὅτι δέχθηκε νὰ εἰσπράττεται ἓνα μεγάλο μέρος τῶν φόρων σὲ κέρματα. Οἱ λογαριασμοὶ τῶν μέσων τοῦ 12ου αἰ., πού ἀναφέραμε παραπάνω, δίνουν μερικὰ ἀριθμητικὰ στοιχεῖα πού δὲν εἶναι βέβαια παρὰ ἐνδεικτικὰ μεγέθη. Ἐνῶ στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ ἡ πληρωμὴ σὲ χρυσὸ τραχὺ (τίτλου περίπου 8 καρατίων) καλύπτει τὸ 52,5% τοῦ ὀλικοῦ ποσοῦ καὶ ἡ πληρωμὴ σὲ κέρματα τὸ ὑπόλοιπο 47,5%, στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰωάννη Κομνηνοῦ ἡ πληρωμὴ σὲ «χρυσό», ἐξαιρετικὰ ὑποτιμημένο τραχὺ, καλύπτει μόλις τὸ 15,55%· τὸ ὑπόλοιπο 84,45% πληρῶνεται σὲ κέρματα.

Ἡ ἔκρυθμη αὐτὴ δημοσιονομικὴ καὶ νομισματικὴ κατάσταση συμφωνεῖ μὲ τὶς ὑπόλοιπες ἐνδείξεις γιὰ τὴν προϊούσα πτώση τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τῆς αὐτοκρατορίας.

Οἱ συγκεντρωτικὲς μεταρρυθμίσεις τῶν Κομνηνῶν χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὴ δημιουργία νέων θέσεων καὶ ἀξιομάτων στὴν κεντρικὴ καὶ στὴν ἐπαρχιακὴ διοίκηση. Στὴν εἰκόνα: ἀξιοματοῦχος, ἐνῶ παίρνει ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γρηγόριο τὸν Ναζιανζηνὸ ἀντίγραφο τῶν «Ὁμιλιῶν» τοῦ ἁγίου, σὲ μικρογραφία χειρογράφου τοῦ 12ου αἰ. (Ἅγιον Ὄρος, Μονὴ Διονυσίου).

ΟΙ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣ ΤΗΣ ΔΥΣΕΩΣ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ ΚΑΙ ΕΓΓΥΣ ΑΝΑΤΟΛΗ

Τὰ προνόμια τῶν ἰταλικῶν πόλεων

Χαρακτηριστικὸ φαινόμενο τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν ἦταν οἱ στενὲς καὶ πολύμορφες σχέσεις πού ἀναπτύχθηκαν μὲ τὴ δυτικὴ Εὐρώπη. Γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς οἰκονομίας τοῦ Βυζαντίου, ἀλλὰ καὶ ὀλόκληρης τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου, ἰδιάζουσα σημασία ἔχει ἡ ἐμφάνιση στὰ ἐδάφη τῆς αὐτοκρατορίας Ἰταλῶν ἐμπόρων πού κατακοῦν, σταδιακὰ, πρωταρχικὴ θέση στὸ ἐμπόριο τῆς περιοχῆς. Στὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν, ἡ παρουσία τῶν Ἰταλῶν ἐμπόρων ἦταν σημαντικὴ ἀλλὰ ὄχι ἀποπνικτικὴ, καὶ τὸ βυζαντινὸ κράτος ἀκόμη εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ ἐλέγξει τὶς ἐνέργειές τους. Ὅμως, πρέπει νὰ ληφθεῖ ὑπ' ὄψη ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν ἀρχὴ μιᾶς πορείας πού ἔφερε τὸν ἔλεγχο τῶν θαλάσσιων ὁδῶν καὶ τοῦ ἐμπορίου στίς ἰταλικὲς πόλεις,

πορεία που διακόπηκε μόνο με την κατάκτηση της ανατολικής Μεσογείου από τους Οθωμανούς, παρ' όλο που, στο διάστημα των τρεις ήμισι περίπου αιώνων που μεσολάβησαν, υπέστη πολλές αλλαγές και εξελίξεις.

Η προνομιακή θέση την οποία με τον χρόνο απέκτησαν οι Ίταλοι έμποροι στον χώρο της ανατολικής Μεσογείου είναι συνάρτηση δύο κυρίως παραγόντων. Πρωταρχικό ρόλο έπαιξε ή πληθυσμιακή αύξηση, ή γενικότερη οικονομική ανάπτυξη, και ή ανάπτυξη νέων αγορών στη δυτική Ευρώπη, και κυρίως στην Ίταλία του 11ου-12ου αι. Απτός οι συνθήκες, καθώς και ή αποκατάσταση σχετικής ασφάλειας στην Αδριατική (από τη Βενετία) και στη δυτική Μεσόγειο (με πρωτοβουλία της Πίσας και της Γένουας) δημιούργησαν ευνοϊκές προϋποθέσεις για το θαλάσσιο εμπόριο και έδωσαν ώθηση στις εμπορικές δραστηριότητες όρισμένων πόλεων της Ίταλίας, ιδίως, σε πρώτη φάση, της Βενετίας. Σημαντικότατο ρόλο στην ολοκλήρωση της ένδοξου αυτής εξέσεως διαδραμάτισε το νομικό καθεστώς που απέκτησαν οι Ίταλοι έμποροι στα βυζαντινά έδαφη, με τα δασμολογικά και άλλα προνόμια που έλαβαν από τους αυτοκράτορες.

Η Βενετία ήταν ή ιταλική πόλη που πρώτη επιδόθηκε στο θαλάσσιο εμπόριο. Η γεωγραφική της θέση ευνοούσε τέτοιες δραστηριότητες, ενώ ή ειδική της σχέση με το Βυζάντιο – του οποίου ήταν πρώτα ύποτελής και, μετά τα τέλη του 10ου αι., σύμμαχος – απ' ενός της εξασφάλιζε μιá αρχική βυζαντινή προστασία, και απ' έτέρου της έδινε την ευκαιρία να συνάψει ευνοϊκές εμπορικές συνθήκες με την αυτοκρατορία. Ηδη από το 992, ένα χρυσόβουλλο του Βασιλείου Β' μείωσε σε δύο χρυσά νομίσματα τον φόρο που πλήρωναν οι Βενετοί στην Αβυδο καθ' όδον προς την Κωνσταντινούπολη (και 17 στην κάθοδο), ενώ μόνο ο λογοθέτης του δρόμου, και όχι άλλοι αξιωματούχοι, θά είχαν το δικαίωμα να κάνουν έλεγχο στα βενετικά πλοία. Την εποχή αυτή, οι Βενετοί που έφθαναν ως την Κωνσταντινούπολη ασχολούνταν με το διαμετακομιστικό εμπόριο, αγοράζοντας στην πόλη πολύτιμα υφάσματα βυζαντινής προελεύσεως (όπως άλλωστε μαρτυρεί και ο Λιουτπράνδος της Κρεμόνας στα μέσα του 10ου αι.) και άλλα είδη πολυτελείας από την Ανατολή.

Το χρυσόβουλλο του 992 προστάτευε τους Βενετούς από τον υπερβολικό ζήλο ή τις αυθαιρεσίες των κομμερσιάρων: οι βάσεις όμως για την εξάπλωσή τους στα βυζαντινά έδαφη τέθηκαν το 1082, με χρυσόβουλλο του Αλεξίου Α'. Αφορμή για τα προνόμια αυτά έδωσε ή επίθεση του Ροβέρτου Γισκάρδου το 1081. Μπροστά στη νορμανδική απειλή, και συγκεκριμένα μπροστά στον κίνδυνο να καταληφθεί το Δυρράχιο, ο Αλέξιος Α' ζήτησε τη βοήθεια του βενετικού στόλου, υποσχόμενος στους Βενετούς ό,τι ανταλλάγματα ήθελε. Πρόκειται για μιá εποχή στην οποία ο βυζαντινός στόλος ήταν αποδιοργανωμένος και αδυνατούσε να προφυλάξει τα δυτικά παράλια μόνο μετά το 1083 ο Αλέξιος Α' κατόρθωσε να οργανώσει πάλι τον στόλο, που συνεργάστηκε, τότε, με τον βενετικό στην Αδριατική. Οι Βενετοί, από την πλευρά τους, είχαν ως πάγια πολιτική τους επιδίωξη την κυριαρχία στην Αδριατική, που κινδύνευε τότε από τις επεκτατικές τάσεις των Νορμανδών. Αποτέλεσμα ήταν ή βυζαντινο-βενετική συμμαχία του 1081: οι Βενετοί έδωσαν κάποια, όχι πολύ αποτελεσματική, βοήθεια στους Βυζαντινούς στο Δυρράχιο και στην Κέρκυρα, και ως ανταλλάγμα, οι «φίλοι και δούλοι» της αυτοκρατορίας, απέκτησαν σημαντικά προνόμια.

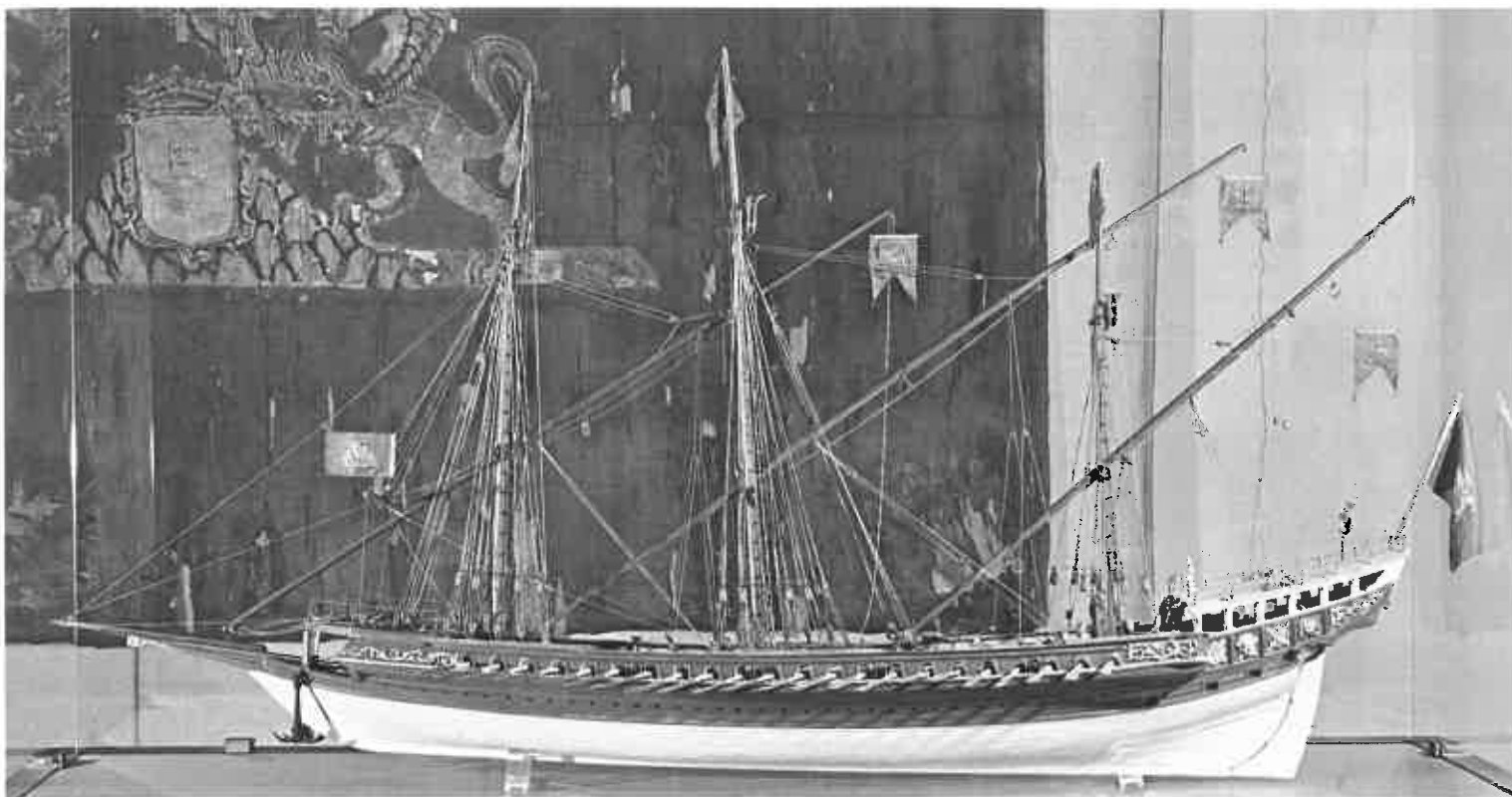
Ο δόγης της Βενετίας έλαβε τον τίτλο του πρωτοσεβάστου, ενώ ο πατριάρχης τον τίτλο του υπερτίμου, μαζί με τα χρηματικά ποσά που αντιστοιχούσαν στα αξιώματα αυτά. Οι κτήσεις επίσης των Αμαλφηνών στην Κωνσταντινούπολη περιήλθαν στην κηδεμονία των Βενετών. Επί πλέον παραχωρήθηκε στους Βενετούς μιá περιοχή στην Κωνσταντινούπολη για να κατοικοῦν. Τέλος, εξασφαλίστηκε στους Βενετούς εμπόρους ή έλευθερία να εμπορεύονται σε πολλές πόλεις, στην Πελοπόννησο, Στερεά Ελλάδα, Θεσσαλονίκη, Θράκη, Μικρά Ασία και βόρεια Συρία, ακόμη και σε πόλεις που βρίσκονταν υπό

τουρκική κυριαρχία. Μόνο τα νησιά (έκτός από τη Χίο) και ή περιοχή του Εδξείνου Πόντου δεν καλύπτονταν από τα προνόμια αυτά. Οι Βυζαντινοί κράτησαν οι ίδιοι το εμπορικό μονοπώλιο στην περιοχή του Εδξείνου Πόντου (σημαντική για την τροφοδότηση της Κωνσταντινουπόλεως) σε όλη την εποχή των Κομνηνών, με μιá, ίσως, εξαίρεση, που έγινε για τους Βενετούς. Οι Βενετοί έμποροι απαλλάχθηκαν επίσης από τους διάφορους φόρους και δασμούς που κανονικά πλήρωναν «όλοι οι άλλοι Δυτικοί αλλά και Βυζαντινοί έμποροι» συγκεκριμένα απαλλάχθηκαν από το κομμέρκιον, που υπολογίζεται στο 10% της αξίας των εμπορευμάτων. Τα προνόμια αυτά ήταν ιδιαίτερα σημαντικά σε ό,τι αφορούσε το εμπόριο, όπως σημειώνει ή Άννα Κομνηνή. Η θέση των Βενετών αυτόματα έγινε πλεονεκτική απέναντι σε όλους τους άλλους εμπόρους. Σωστά, λοιπόν, έγραφε ή Άννα Κομνηνή, ότι το χρυσόβουλλο του 1082 έθεσε τους Βενετούς «έκτός πάσης βωμικής εξουσίας», με την έννοια ότι έλευθέρωσε τις εμπορικές του δραστηριότητες από τον έλεγχο των Βυζαντινών. Ο Κίνναμος, επίσης, γράφει «τοίνυν και το ασυμμέτρως έντευθεν πλουτείν ταχὺ ἐς ἀλαζονείαν αὐτοὺς ἦρεν»: πραγματικά, με τα προνόμια αυτά οι Βενετοί θά ήταν πλέον σε θέση να εκμεταλλευθοῦν πλήρως και με άνεση τις εμπορικές δυνατότητες που θά τους πρόσφερε ή ευρύνόμενη ιταλική και δυτικοευρωπαϊκή αγορά. Έτσι, στο τέλος της εποχής των Κομνηνών, ή Βενετία είχε αναπτυχθεί δημογραφικά και οικονομικά, και είχε μεγάλα συμφέροντα στη βυζαντινή αυτοκρατορία, τα οποία προσπαθοῦσε να διασφαλίσει.

Μετά τη Βενετία, τα πρώτα προνόμια έλαβε ή Πίσα το 1111. Στο χρυσόβουλλο του 1111, προηγείται των προνομίων μιá υπόσχεση των Πισατών να μην επιτεθοῦν ποτέ κατά της βυζαντινής αυτοκρατορίας, πράγμα που προφανώς αναφέρεται στην επίθεση που είχαν εξαπολύσει λίγο νωρίτερα το 1111 οι Πισάτες και οι Γενουάτες στα βυζαντινά παράλια. Ο αυτοκράτωρ, αντίστοιχα, υποσχόταν στους Πισάτες «σκάλα», σπία και μαγαζιά στην Κωνσταντινούπολη, ελάττωση του κομμερκίου σε 4% για την εισαγωγή ειδών από χώρες εκτός της βυζαντινής αυτοκρατορίας και έλευθερη διακίνηση και πώληση των εμπορευμάτων αυτών μέσα στη χώρα. Η πώληση βυζαντινών προϊόντων υπόκεινταν στο ίδιο κομμέρκιον με αυτό που πλήρωναν οι Βυζαντινοί, δηλαδή 10%. Με χρυσόβουλλο του Ίσαακίου Β' Αγγέλου του 1192, ο τελευταίος αυτός όρος άλλαξε σε όφελος των Πισατών που στο έζηξ πλήρωναν και για τα βυζαντινά προϊόντα μόνο 4%. Μετά το 1111, μαρτυρείται στην Κωνσταντινούπολη άποικία των Πισατών: το 1162, ο Μανουήλ Α', εξ αιτίας πιθανώς της συμμαχίας της Πίσας με τον έχθρό του Φρειδερίκο Βαρβαρόσσα, ανάγκασε τους Πισάτες εμπόρους να μετακομίσουν έξω από τα τείχη της Κωνσταντινουπόλεως, όπου και ξαναγύρισαν το 1170. Η άποικία των Πισατών στην Κωνσταντινούπολη αριθμούσε το 1162 περίπου 1.000 μέλη.

Την εποχή του Ιωάννη Β' Κομνηνού επικρατούσε μιá κάπως αντιφατική πολιτική. Από τη μιá μεριά, ο αυτοκράτωρ προσπάθησε να απαλλαγεί από τους Βενετούς, κυρίως, εμπόρους: έτσι, αρνήθηκε, το 1119, να επικυρώσει το χρυσόβουλλο του 1082. Από την άλλη μεριά, μείωσε τις δαπάνες για τον στόλο, με αποτέλεσμα να είναι σε θέση οι Βενετοί να λεηλατούν τα παράλια της αυτοκρατορίας (1122, 1126). Το 1126 ο Ιωάννης αναγκάστηκε να επικυρώσει το αρχικό χρυσόβουλλο, αλλά και να προσθέσει μιá ιδιαίτερα σημαντική φράση, με την οποία απαλλάσσονταν από το κομμέρκιον όχι μόνο οι Βενετοί, αλλά και οι Βυζαντινοί έμποροι, στις συναλλαγές τους με τους Βενετούς: πράγμα που, φυσικά, επαύξησε κατά πολύ την προνομιακή θέση των Βενετών.

Ο Μανουήλ Α', αντίθετα με τον πατέρα και προκάτοχό του, προσπάθησε να ξαναδημιουργήσει και να συντηρήσει τον βυζαντινό στόλο. Όμως, ή επεκτατική ιταλική πολιτική του και ή νορμανδική επίθεση του 1147-1149 έκαναν επιτακτική την ανάγκη διατηρήσεως στενών σχέσεων με τη Βενετία και τις άλλες ιταλικές πόλεις. Το 1148 ο Μανουήλ, σε αντίλλαγμα

Τὸν 12ο αἰ. γίνεται ἐμφανής ἡ σημασία τῶν ἐμπορικῶν στόλων τῶν ἰταλικῶν πόλεων γιὰ τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο τῆς βυζαντινῆς αὐτο-

κρατορίας. Στὴν εἰκόνα: μακέτα βενετικῶν μεσαιωνικῶν ἐμπορικῶν πλοίων (Βενετία, Ναυτικὸ Μοῦσεῖο).

τῆς βοήθειας πὺν παρέσχε ὁ βενετικὸς στόλος ἐναντίον τῶν Νορμανδῶν, ἐπικύρωσε τὰ προηγούμενα χρυσόβουλλα, καὶ τὰ ἐπεξέτεινε ἔτσι, ὥστε νὰ συμπεριληφθοῦν σ' αὐτὰ ἡ Κρήτη καὶ ἡ Κύπρος.

Ὁ ἴδιος αὐτοκράτωρ, στὰ πλαίσια τῆς ἰταλικῆς του πολιτικῆς, προέβη σὲ σειρά ἀπὸ συμφωνίες μὲ διάφορες πόλεις τῆς Ἰταλίας. Ἀνάμεσα σ' αὐτὲς ἰδιαίτερα σημαντικὴ ἦταν ἡ Γένοβα, πὺν εἶχε ἤδη ἀρκετὰ ἀναπτυγμένη ναυτικὴ δύναμη καὶ στὴ δυτικὴ καὶ στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο. Τὸ 1155 οἱ Γενουάτες ἀπέκτησαν προνόμια ἀνάλογα μὲ τῶν Πισατῶν, δηλαδὴ, κυρίως, τὸ δικαίωμα νὰ ἔχουν δικὸν τους χῶρο στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ νὰ πληρώνουν μόνο 4% γιὰ τὸ κομμέρκιο. Λίγο ἀργότερα, τὸ 1162, οἱ Πισάτες καὶ οἱ Βενετοὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως λεηλάτησαν τὴν γενουατικὴ συνοικία, πράγμα πὺν προκάλεσε τὴν ἐξοδὸ τῶν Γενουατῶν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, ὡς τὸ 1169, ὁπότε συνήψαν νέα συνθήκη μὲ τὸ Βυζάντιο.

Στὸ διάστημα τῶν ἐτῶν ἀπὸ τὸ 1171 ὡς τὸ 1185 οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στοὺς Βυζαντινοὺς καὶ στοὺς Ἰταλοὺς ἦταν ἐξαιρετικὰ τεταμένες. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 1171 ὁ δόγης τῆς Βενετίας ἀπαγόρευσε τὸ ἐμπόριο μὲ τὸ Βυζάντιο καὶ οἱ Βενετοὶ ἐπιτέθηκαν ἀκόμη μιὰ φορὰ ἐναντίον τῶν Γενουατῶν στὴν Κωνσταντινούπολη. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἐπέφερε τὴ δικαιολογημένη ἀντίδραση τοῦ Μανουὴλ Α', ἡ ὁποία ἐντάθηκε ὅταν οἱ Βενετοὶ ἀρνήθηκαν νὰ ἐπανορθώσουν, ὅπως ζητοῦσε ὁ αὐτοκράτωρ. Τότε ὁ Μανουὴλ ἔδωσε ἐντολὴ στὶς ἀρχὲς τῶν διαφόρων πόλεων, ὅπου ζοῦσαν Βενετοὶ, νὰ φυλακίσουν τοὺς ἐμπόρους καὶ νὰ δημεύσουν τὶς περιουσίες τους. Πραγματικὰ οἱ ὁδηγίες του ἐκτελέσθηκαν τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἡμέρα (12 Μαρτίου) σὲ ὅλες τὶς περιοχὲς τῆς αὐτοκρατορίας: οἱ περιουσίες τῶν Βενετῶν κατασχέθηκαν, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἴδιους φυλακίσθηκαν, ἐνῶ οἱ περισσότεροὶ ἔφυγαν γιὰ τὴ Βενετία. Κατὰ τὶς βενετικὲς πηγές, στὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία βρισκόνταν τότε 20.000 Βενετοὶ, ἀπὸ τοὺς ὁποίους 10.000 στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀν καὶ ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς εἶναι μᾶλλον ὑπερβολικὸς. Σὲ ἀντίποινα γιὰ τὴν πράξη τοῦ Μανουὴλ, ὁ βενετικὸς στόλος λεηλάτησε τὰ νησιὰ καὶ τὰ παράλια. Οἱ σχέσεις τῶν Βενετῶν μὲ τὸ Βυζάν-

τιο δὲν ἀποκαταστάθηκαν παρὰ μόνο μὲ τὴν ἀνοδο στὸν θρόνο τοῦ Ἀνδρονίκου Α', πὺν ὑποσχέθηκε νὰ ἀποζημιώσει τοὺς Βενετοὺς γιὰ τὶς περιουσίες πὺν ἔχασαν, στέλνοντας μάλιστα μιὰ πρώτη δόση χρημάτων στὴ Βενετία.

Τὸ 1182 ἡ ἀπέχθεια πὺν οἱ κάτοικοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐνιωθαν γιὰ τοὺς Δυτικούς ξέσπασε μὲ μιὰ ἐπίθεση ἐναντίον τους. Ὁ πλοῦτος τῶν Δυτικῶν ἦταν ἰδιαίτερα προκλητικὸς· αὐτὸ σὲ συνάρτηση καὶ μὲ τὸ γεγονός ὅτι εἶχαν ἤδη ἐμπλακεῖ στὶς βυζαντινὲς ἐσωτερικὲς πολιτικὲς ἀντιμαχίες, ὑποστηρίζοντας μὲ τὰ πλοῖα τους τὸν πρωτοσέβαστο Ἀλέξιο κατὰ τοῦ Ἀνδρονίκου Α', προκάλεσε τὴν ἐχθρα καὶ τοῦ αὐτοκράτορος καὶ τοῦ λαοῦ. Ὅσοι μπόρεσαν ξέφυγαν μέσα στὶς πολυάριθμες γαλέρες καὶ σὲ φορτηγὰ πλοῖα, μαζί μὲ ὄση ἀπὸ τὴν περιουσία τους κατόρθωσαν νὰ διασώσουν. Ἀπὸ αὐτοὺς πὺν ἔμειναν, πὺν ἦταν καὶ οἱ πιὸ ἀδύνατοι, πολλοὶ σκοτώθηκαν, ἐνῶ τὰ πλούσια σπίτια τους πυρπολήθηκαν ἢ κατασχέθηκαν, καθὼς καὶ οἱ ὑπόλοιπες περιουσίες τους. Οἱ Βενετοὶ ἐλάχιστα ὑπέφεραν ἀπὸ τὴ σφαγὴ, γιὰτὶ πολὺ λίγοι εἶχαν ἐπιστρέψει στὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία. Οἱ Πισάτες καὶ οἱ Γενουάτες ἐμποροὶ, ὁμως, ἔχασαν ἀνθρώπους καὶ περιουσίες καὶ γιὰ ἓνα διάστημα ἀποσύρθηκαν ἀπὸ τὶς ἐπαρχιακὲς πόλεις τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ σφαγὴ τοῦ 1182 ὑπῆρξε σημαντικὸς σταθμὸς στὴν ἀξανάομενη ἐχθρότητα ἀνάμεσα στοὺς Βυζαντινοὺς καὶ στοὺς Δυτικούς, ὅπως ἄλλωστε καὶ ἡ ἐπίθεση τῶν Νορμανδῶν κατὰ τῆς Θεσσαλονίκης (1185), πὺν κατέληξε στὴν κατάληψη τῆς πόλεως καὶ στὴ σφαγὴ μέρους τοῦ πληθυσμοῦ.

Μὲ τὴν ἀνοδο στὸν θρόνο τῆς δυναστείας τῶν Ἀγγέλων ἐπικράτησαν περισσότερο ὁμαλὲς σχέσεις μὲ τὶς ἰταλικὲς πόλεις. Ὁ Ἰσαάκιος Ἄγγελος ἔστειλε καὶ αὐτὸς χρήματα στὴ Βενετία γιὰ μερικὴ ἀποζημίωση τῶν ἐμπόρων πὺν οἱ περιουσίες τους εἶχαν δημευθεῖ τὸ 1171. Τὸ 1187 δόθηκε καινούριο χρυσόβουλλο στοὺς Βενετοὺς, ὅπου, μεταξύ ἄλλων, ἀναφέρεται ὅτι σὲ περίπτωσι ἐπιθέσεως κατὰ τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας οἱ Βενετοὶ θὰ ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ διαθέσουν 40-100 πλοῖα, ἰσάριθμα μὲ αὐτὰ πὺν θὰ διέθετε τὸ Βυζάντιο. Τέλος, τὸ 1192, ἐπικυρώθηκαν καὶ ἀυξήθηκαν τὰ προνόμια τῆς Πίσας

και τῆς Γένουας. Ἔτσι, στὸ τέλος τοῦ 12ου αἰ., και οἱ τρεῖς μεγάλες ναυτικὲς πόλεις τῆς Ἰταλίας, καλυπτόμενες ἀπὸ τὰ προνόμιά τους, εἶχαν δημιουργήσει σημαντικὸ ἐμπορικὸ δίκτυο στὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία· κάθε τόσο ξεσποῦσαν κρούσματα ἀντιλατινισμοῦ ἐνῶ οἱ Πισάτες, Γενουάτες και Βενετοὶ συχνὰ συγκρούονταν μεταξύ τους σὲ βυζαντινὰ ἐδάφη. Τὸ 1198 δόθηκε τὸ τελευταῖο, πρὶν ἀπὸ τὴν Δ' Σταυροφορία, χρυσόβουλλο στὸς Βενετούς· ὁ κατάλογος τῶν πόλεων και περιοχῶν ὅπου ἐπιτρεπόταν ἡ ἐγκατάστασή τους ἦταν κατὰ πολὺ μεγαλύτερος ἀπὸ τὸν ἀνάλογο κατάλογο τοῦ 1082, πράγμα πὸ ἀποδείκνυε τὴν τεράστια ἐπέκταση τῶν Βενετῶν ἐμπόρων στὶς εὐρωπαϊκὲς και ἀσιατικὲς κτήσεις τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας.

Ἐπιπτώσεις στὴ βυζαντινὴ οἰκονομία

Ὅταν, τὸ 1082, οἱ Βενετοὶ ἀπέκτησαν τὰ πρῶτα σημαντικὰ προνόμια, βρίσκονταν ἀκόμη στὶς ἀρχὲς τῆς ἐμπορικῆς τους ἐξαπλώσεως πρὸς τὴν Ἀνατολή. Παρ' ὅλο πὸ ὑπῆρχαν Βενετοὶ ἐμποροὶ στὴν Κωνσταντινούπολη ἤδη στὸν 10ο και 11ο αἰ., ἡ οἰκονομία τῆς Βενετίας τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἔπασχε ἀπὸ ἔλλειψη κεφαλαίων. Οἱ ἐπενδύσεις στὸ ἐμπόριο τῆς Ἀνατολῆς γίνονταν κυρίως ἀπὸ λίγες μεγάλες οἰκογένειες, και ἀπὸ τὴ φύση τους ἦταν περιορισμένες. Ἡ χωρητικότητα τῶν βενετικῶν πλοίων ἦταν ἀκόμη μικρὴ, ὅπως σχετικὰ μικρὲς ἦταν και οἱ δυνατότητες ἀπορροφήσεως προϊόντων ἀπὸ τὶς ἀγορὲς τῆς Δύσεως. Σωστὰ ἔχει εἰπωθεῖ, ὅτι τὰ πρῶτα προνόμια στόχο εἶχαν τὸ μέλλον και ὄχι τὸ παρελθόν. Στὴ διάρκεια, ὁμως, τοῦ 12ου αἰ., ἡ βενετικὴ οἰκονομία ἀνῆλθε, ἡ ἐμπορικὴ δραστηριότητα και οἱ ἀγορὲς ἀξήθησαν, ἐνῶ ἄρχισε ἡ συμμετοχὴ και ἄλλων στρωμάτων στὸ ἐμπόριο. Συγχρόνως, ἄλλαξε ἡ ποσότητα και σύνθεση και τῶν διαθέσιμων κεφαλαίων, ὥστε, στὰ τέλη τοῦ 12ου αἰ., νὰ γίνονται ἐμπορικὲς ἐπενδύσεις και μικρῶν κεφαλαίων. Στὸ μεταξύ ἐπίσης εἶχε ἀξιεθεῖ τὸ πλοιοκτητικὸ δυναμικὸ τῆς Βενετίας σὲ τόσο μεγάλο βαθμὸ, ὥστε τὸ 1187 και 1198 ἡ πόλη ἦταν σὲ θέση νὰ ὑποσχεθεῖ στοὺς βυζαντινοὺς αὐτοκράτορες ὅτι θὰ ἔθετε στὴν ὑπηρεσία τους ὡς 100 πολεμικὰ πλοῖα μὲ 140 ἄτομα τὸ καθένα.

Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ τῆς βενετικῆς οἰκονομίας συμβαδίζει μὲ μιὰ σημαντικὴ διείσδυση στὸ ἐμπόριο τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου, περιλαμβανομένης και τῆς Αἰγύπτου. Πρωταρχικὸ ρόλο ἐδῶ ἔπαιζε ἡ προνομιοῦχος θέση τῶν ἐμπόρων στὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία. Στὴ διάρκεια τοῦ 12ου αἰ., και ἰδίως πρὸς τὸ δεῦτερο μισό, ὑπῆρχαν Βενετοὶ ἐμποροὶ στὴν Κωνσταντινούπολη, Θεσσαλονίκη, στὸν Ἄλμυρό, στὴ Θήβα, Κόρινθο, Σπάρτη, Ἄρα, Κέρκυρα, Λήμνο, στὸ Ἄδραμνῆτιο και στὴ Σμύρνη. Ἡ πιὸ ἐντονὴ δραστηριότητα συγκεντρώθηκε στὶς πρῶτες ἑξὶ ἀπὸ αὐτὲς τὶς πόλεις. Σὲ ὀρισμένες πόλεις οἱ Βενετοὶ εἶχαν ὀλόκληρη ἀποικία, μὲ ἐκκλησίες δικῆς τους και μὲ ἀκίνητες περιουσίες. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, αὐτὸ τὸ φαινόμενο παρατηρήθηκε στὸν Ἄλμυρό, στὴ Ραιδεστό, στὴν Κόρινθο, στὴ Σπάρτη και ἄλλοῦ.

Ἀπὸ τὰ μέσα κυρίως τοῦ 12ου αἰ., παρατηρεῖται μιὰ συγκροτημένη και ὀργανωμένη ἐμπορικὴ δραστηριότητα τῶν Βενετῶν στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο γενικὰ, και στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο εἰδικότερα. Ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη γινόταν ἐπένδυση κεφαλαίων και ὀργανώνονταν ταξίδια πρὸς τὸ λατινοκρατοῦμενο βασίλειο τῶν Ἱεροσολύμων, πρὸς τὴν Ἀντιόχεια, τὴ Συρία, τὴ Δαμιέττα και τὴν Ἀλεξάνδρεια. Ἡ ἐπένδυση τῶν κεφαλαίων γινόταν κυρίως μέσω τῆς collegana – ἡ συντροφίας, ὅπως ἀπαντᾶται σὲ βυζαντινὰ ἔγγραφα – ἡ ὁποία ἦταν ἐμπορικὸ συμβόλαιο μεταξύ δύο συνεταιρῶν, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἕνας ταξίδευε και τὰ κέρδη μοιράζονταν ἀναλογικὰ. Ἡ Κωνσταντινούπολη ὀρισμένες φορὲς ἦταν και ἀφετηρία και τέρμα ταξιδιῶν πρὸς τὴν Ἀλεξάνδρεια ἢ Ἄκρα. Συγχρόνως, λειτουργοῦσε ἡ γραμμὴ Κωνσταντινουπόλεως-Κρήτης-Ἀλεξάνδρεια. Καὶ ὁ Ἄλμυρός φαίνεται ὅτι λειτουργοῦσε ὡς σταθμὸς στὸ ταξίδι πρὸς τὴν Ἀλεξάνδρεια και Κωνσταντινούπολη.

Οἱ ἐμποροὶ, οἱ ὁποῖοι ἀπὸ τὴ Βενετία ἢ τὴν Κωνσταντινούπολη, κατευθύνονταν στὴν Ἀλεξάνδρεια, και κατὰ δεῦτερο λόγο στὸ βασίλειο τῶν Ἱεροσολύμων, ἀσχολοῦνταν μὲ τὸ διαμετακομιστικὸ ἐμπόριο, και πιθανότατα μετέφεραν μπαχαρικὰ και ἄλλα εἶδη πολυτελείας μὲ μικρὸ ὄγκο και μεγάλη ἀξία. Ἀλλὰ διαφαίνεται και ἕνα ἄλλο εἶδος ἐμπορίου, πὸ τὴν ἐκτασὴ του δὲν μπορούμε νὰ προσδιορίσουμε και τὸ ὁποῖο συνίστατο στὴν ἐξαγωγή ἑλληνικῶν προϊόντων στὴν Ἀλεξάνδρεια. Συγκεκριμένα τὸ 1135, ὁ Pietro Morosini παρέδωσε μικρὴ ποσότητα λαδιοῦ ἀπὸ τὴ Σπάρτη σὲ Δαλματὸ ἐμπορο γιὰ νὰ τὸ μεταφέρει στὴν Ἀλεξάνδρεια. Τὸ λάδι πληρώθηκε στὸν Morosini, ἀργότερα, στὴν Κόρινθο.

Ἡ συμμετοχὴ τῶν Βενετῶν στὸ διαμετακομιστικὸ ἐμπόριο τῆς Ἀνατολῆς ἀξήθησε προοδευτικὰ στὴ διάρκεια τοῦ 12ου αἰ. Μετὰ τὸ 1171, και τὸ διωγμὸ τῶν Βενετῶν ἀπὸ τὸν Μανουήλ Α', ἡ Κωνσταντινούπολη ἔπαυσε νὰ λειτουργεῖ ὡς σταθμὸς αὐτοῦ τοῦ ἐμπορίου, τὸ ὁποῖο ἀντίστοιχα ἀπορροφοῦσε κεφάλαια πὸ ὡς τότε εἶχαν ἐπενδυθεῖ στὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία.

Συγκεκριμένα ὁμως, γιὰ τὸ Βυζάντιο, μεγαλύτερη ἴσως σημασία εἶχε ἡ διείσδυση τῶν Βενετῶν στὸ ἐσωτερικὸ, τοπικὸ ἐμπόριο. Κύριο προϊόν ἀνταλλαγῆς ἦταν τὸ λάδι, και βασικὰ κέντρα τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐμπορίου ἀποτελοῦσαν ὁ Ἄλμυρός, ἡ Θήβα, ἡ Σπάρτη και ἄλλες πόλεις. Ὁ Ἄλμυρός τὴν ἐποχὴ αὐτὴ, κατὰ τὸν Βενιαμίν τῆς Τουδέλας, ἦταν μεγάλη πόλη, «κατοικημένη ἀπὸ Βενετούς, Πισάτες, Γενουάτες, και ὄλους τοὺς ἐμπόρους πὸ ἔρχονται ἐκεῖ». Ἡ Σπάρτη ἦταν σημαντικὸ κέντρο τῶν ἐμπορικῶν δραστηριοτήτων τῶν Βενετῶν, πὸ ἀγοράζαν ἐδῶ λάδι, σὲ ἀρκετὰ μεγάλες ποσότητες, και τὸ μετέφεραν στὴν Κωνσταντινούπολη, Ἀλεξάνδρεια και Βενετία. Ἀπὸ τὴ Σπάρτη, οἱ Βενετοὶ ταξίδευαν σὲ διάφορα ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλάδος, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ σύναψη μιᾶς συντροφίας (compagnia), τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1158, μὲ τὸ σημαντικὸ κεφάλαιο τῶν 2.490 ὑπερπύρων, και μὲ χρονικὴ διάρκεια ἐνὸς ἔτους, πὸ σκοπὸ εἶχε τὸ ἐμπόριο ἀπὸ τὴ Σπάρτη σὲ ἄλλα μέρη, «διὰ ξηρὰς και θαλάσσης» (per terram et per mare). Ἡ Θήβα ἦταν πολυάνθρωπη και πλούσια πόλη στὸν 12ο αἰ., ἀκόμη και μετὰ τὴν καταστροφὴ πὸ ὑπέστη τὸ 1147 ἀπὸ τὶς νορμανδικὲς ἐπιδρομὲς. Αὐτὸ τουλάχιστον μαρτυρεῖ ἡ περιγραφή τοῦ Βενιαμίν τῆς Τουδέλας, ὁ ὁποῖος, περνώντας ἀπὸ τὴν πόλη στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1160, τὴν βρῆκε πολυάνθρωπη και μὲ ἀκμαία τὴ μεταξοπαραγωγὴ της. Οἱ Βενετοὶ ἐμποροὶ ἦταν, και ἐκεῖ, πολυάριθμοι, και ὄχι μόνο χρησιμοποιοῦσαν τὴν πόλη ὡς κέντρο ἐμπορικῶν συναλλαγῶν, ἀλλὰ ἦταν και οἱ ἴδιοι ἐγκατεστημένοι ἐκεῖ, ὅπως δείχνει ὁ σχετικὰ μεγάλος ἀριθμὸς συμβολαίων πὸ ἔχουν συναφθεῖ στὴ Θήβα. Ἀπὸ τὴ Θήβα οἱ ἐμποροὶ ἐκινουοῦσαν γιὰ τὰ ὑπόλοιπα μέρη τῆς Ἑλλάδος, ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη ὡς τὴν Πελοπόννησο. Ἀπὸ ἐκεῖ μπορούσαν νὰ ἐξακολουθήσουν τὰ ταξίδια τους πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη ἢ, σπανιότερα, πρὸς τὴ Βενετία. Στὶς περιοχὲς αὐτὲς οἱ ἐμποροὶ ἀγοράζαν τὰ τοπικὰ προϊόντα, λάδι, βαμβάκι ἢ βαμβακερὰ ὑφάσματα, μεταξωτὰ ἀπὸ τὴ Θήβα, και τὰ μετέφεραν στὴν Κωνσταντινούπολη· ἕνα συμβόλαιο τοῦ 1168, στὸ ὁποῖο ἀναφερόταν ταξίδι ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στὰ «κατωτικὰ μέρη» (catodica = κυρίως Ἑλλάδα) και πίσω στὴν Κωνσταντινούπολη, δείχνει ἀκριβῶς τὸ ἐσωτερικὸ ἐμπόριο, τὸ ὁποῖο γιὰ ὀρισμένους Βενετούς ἦταν πολὺ προσοδοφόρο. Τέλος, οἱ Βενετοὶ, κυρίως μετὰ τὸ 1150, ἐφανίσθησαν στὴ Σμύρνη, στὸ Ἄδραμνῆτιο, στὴν Κρήτη και στὴν Κύπρο. Ἀπὸ τὶς ἐμπορικὲς τους ἐπαφὲς μὲ τὸ Βυζάντιο, οἰκογένειες ὀλόκληρες, ὅπως οἱ Stagnario και Maiano, ἀποκόμισαν σημαντικὸ πλοῦτο· οἱ βυζαντινὲς πηγὲς ἐξ ἄλλου ἀναφέρουν ὅτι οἱ Βενετοὶ, ὡς ἔθνος, ἔγιναν πλούσιοι και σπουδαῖοι ἀπὸ τὰ προνόμια πὸ πῆραν και τὴ δραστηριότητά τους στὸν βυζαντινὸ χῶρο.

Λιγότερο ἐκτενῆς, ἀλλὰ πάντως σημαντικὴ, ἦταν ἡ παρουσία τῶν Πισατῶν και Γενουατῶν ἐμπόρων στὸ Βυζάντιο. Τὰ προνόμια τους περιλάμβαναν μείωση τοῦ κομμερκίου σὲ 4%, ὄχι μόνο γιὰ τὴν εἰσαγωγή και ἐξαγωγή προϊόντων ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, ἀλλὰ και γιὰ τὴ διακίνηση βυζαντινῶν

έμπορευμάτων μέσα στα όρια της βυζαντινής αυτοκρατορίας, δηλαδή για το έσωτερικό εμπόριο. Στην περίπτωση της Γένουας γνωρίζουμε ότι το εμπόριο με το Βυζάντιο ξεκίνησε μάλλον δευτερευόντως, ρόλο στη διάρκεια του 12ου αι. Συγκριτικά, το εμπόριο με τη βυζαντινή αυτοκρατορία κατείχε την τρίτη θέση στην ανατολική Μεσόγειο, μετά από το εμπόριο της Αιγύπτου και των κρατών των σταυροφορών. Είναι εξ άλλου γεγονός, ότι ο γεωγραφικός χώρος επέκτασε και της Γένουας και της Πίσας εξακολουθούσε να βρίσκεται στη δυτική Μεσόγειο· είναι επίσης γεγονός, ότι ούτε η ναυτική δύναμη ούτε ίσως τα κεφάλαια που διέθεταν οι δύο αυτές πόλεις ήταν εφάμιλλα των βενετικών. Παρ' όλα αυτά, μαρτυρούνται Γενουάτες έμποροι στον Άλμυρό και στον Γαλατά, από όπου μετέφεραν σιτάρι. Το 1170 η Γένουα ζήτησε από τον Μανουήλ Α' να επιτρέψει στους έμπορους της να επιδοθούν στο εμπόριο ύφασμάτων στη Θήβα, όπως έκαναν ως τότε οι Βενετοί. Μέσα σε λίγα χρόνια η δραστηριότητα των Γενουατών έμπόρων αυξήθηκε τόσο, ώστε ενώ το 1171 είχαν χάσει στην Κωνσταντινούπολη, με την επίθεση των Βενετών, 5.674 υπέρπυρα, το 1182 έχασαν 228.000 υπέρπυρα.

Η έντονη παρουσία των Ίταλών έμπόρων στις πόλεις της βυζαντινής αυτοκρατορίας, και ίσως η ίδια η δραστηριότητά τους, προκάλεσε την αντίδραση των Βυζαντινών. Επίσημα η αντίδραση αυτή εκφράστηκε με τις προσπάθειες του Ιωάννη Ε' και του Μανουήλ Α' να περιορίσουν τα προνόμια των Βενετών. Άλλα και στα κείμενα των συγχρόνων διακρίνεται μια διάχυτη έχθρότητα. Ο Ιωάννης Κίνναμος αναφέρει για τους Βενετούς ότι «έστι δέ το έθνος ήθει μὲν διεφθορός, βωμολόχον εἶπερ τι και άνελεύθερον, ατε και άπειροκαλίας μεστόν ναυτικής». Στηλιτεύει, συγκεκριμένα, την άλαζονεία των Βενετών πρὸς όλους τους Βυζαντινούς, ανεξάρτητα από κοινωνική τάξη. Σε γράμμα, που άποδίδεται από τον Κίνναμο στον Μανουήλ Α' μετά το 1171, οι Βενετοί άποκαλούνται «πάλαι ... αλήται και πενία δεινώς κάτοχοι». Ο Χωνιάτης επίσης γράφει, ότι οι Βενετοί ήταν «άνδρες θαλάττης τρόφιμοι, κατά Φοίνικας άγύρται, πανούργοι τὸ φρόνημα», και τονίζει την «αθθάδειαν» και «άναιδείαν» τους, προϊόν, όπως λέει, του πλούτου και της έμπορικῆς τους νοστοπίας. Οι εκφράσεις αυτές, πὸ εὐκολα θά μπορούσαν να πολλαπλασιασθούν, προδίδουν ένα υπόστυγμα έχθρότητας, που υπαγόρευσε, η τουλάχιστον υποβοήθησε, την αντιλατινική πολιτική των τελευταίων ετών του Μανουήλ Α' και της αρχῆς της βασιλείας του Άνδρονίκου Α'.

Η πιὸ χαρακτηριστική ίσως ὄψη αὐτῆς της έχθρότητας βρίσκεται στο κείμενο του Νικήτα Χωνιάτη που περιγράφει τὴ νορμανδική επίθεση κατά της Θεσσαλονίκης τὸ 1185: «ἐπεὶ και παραδείσῳ μὲν άντικρυς παρὰ τοῖς καταρατοτάτοις Λατίνοις εἰκάζεται ἦν ἡμεῖς ἐλάχομεν οἰκεῖν και άποκαρπεδεσθαι, και δυσέρωτες ὄντες τὼν παρ' ἡμῖν αγαθῶν κακογνωμοῦσιν αἰετι περι τὸ ἡμέτερον γένος, και κακῶν εἰσι τέκτονες διὰ παντός, κἄν φιλεῖν πλάττωνται, τὸν καιρὸν ὑποδυόμενοι, μισοῦσιν ὡς ἐχθιστοῦ κἄν ὁ λόγος αὐτοῖς εὐπροσήγορος και ὑπὲρ ἔλαιον βέων άψοφητι άπαλύνηται, ἀλλὰ βολίδες εἰσι και οὕτως αὐτοί, και μαχαίρας άμφιστόμου τομώτεροι. οὕτω μέσον ἡμῶν και αὐτῶν χάσμα διαφοράς ἐστήρικται μέγιστον, και ταῖς γνώμαις άσυναφεῖς ἐσμέν, και κατά διάμετρον άφεστήκαμεν, εἰ και σώμασι συναπτόμεθα και τὴν αὐτὴν πολλακίς εἰλήχειμεν οἰκησιν».

Εἶναι γενικά παραδεκτό, ότι η διείσδυση των Ίταλών έμπόρων στη βυζαντινή αυτοκρατορία είχε άρνητική επίδραση πάνω στην εξέλιξη της γηγενούς έμπορικῆς τάξεως και στη συμμετοχή των Βυζαντινών στο διεθνές εμπόριο. Πρόσφατα ὄμως έχει αναπτυχθεῖ μιὰ ενδιαφέρουσα θεωρία, που παρουσιάζει τὸν 12ο αι. ὡς ἐποχὴ οἰκονομικῆς άκμῆς για τὸ Βυζάντιο, άκμῆς που μάλλον ὑποβοηθήθηκε παρὰ ὑποσκάφθηκε από τὴν ανάπτυξη της ἰταλικῆς έμπορικῆς οἰκονομίας. Γεγονός εἶναι, ότι η δημιουργία αγορῶν στη δυτική Εὐρώπη και η αυξανόμενη έμπορικὴ δραστηριότητα σε ὀλόκληρη τὴ Μεσόγειο θά μπορούσαν να είχαν εδερgeticές ἐπιπτώσεις στη βυζαντινὴ οἰκονομία, αν ταυτόχρονα και συμμετρικά αὐξανόταν

η συμμετοχή των Βυζαντινῶν στις δραστηριότητες αυτές· αν, δηλαδή, γινόταν προσδευτικά πιὸ ενεργός ὁ ρόλος των Βυζαντινῶν έμπόρων στο διαμετακομιστικό εμπόριο και συγχρόνως αυξανόταν στη Δύση η ζήτηση για βυζαντινά προϊόντα, πράγμα που θά ἔδινε ώθηση στη βυζαντινὴ βιοτεχνία και ίσως στο βυζαντινὸ εμπόριο.

Δυστυχῶς, οι πληροφορίες για τὴν οἰκονομία ανταλλαγῆς στο Βυζάντιο της ἐποχῆς αὐτῆς, ἀλλὰ κυρίως για τὸν ρόλο που συγκριτικά διαδραμάτιζαν οι γηγενεῖς και οι Ίταλοί, εἶναι περιορισμένες και άμφιλεγόμενες. Εἶναι άναμφισβήτητο ότι ὀρισμένες πόλεις του ἑλλαδικου χώρου στὸν 12ο αι. είχαν να επιδείξουν σημαντικὴ έμπορικὴ κίνηση. Ἐτσι η Ἄθῆνα, που στις αρχές του αἰῶνα δεχόταν στο ἐπίνειό της λίγους ξένους, στα τέλη του 12ου αι. ήταν, κατά τὸν Μιχαήλ Χωνιάτη, κατ' ἐξοχὴν έμπορικὴ, χωρίς μεγάλη γεωργία, κτηνοτροφία, η βιοτεχνία, ἀλλὰ «τῆ παρὰ τὼν πλοίων έμπορεῖα ἐνευθηνοῦντο [αἱ Ἄθῆναι] πολυάνδρουμένοι», παρὰ τοὺς πειρατῆς που λυμαίνονταν τὰ παράλια της. Ο Εδφίσι επίσης τὴν περιγράφει ὡς πολυάνθρωπη πολιτεία. Ο Άλμυρός, ὡπως αναφέρθηκε, ήταν σημαντικό έμπορικὸ κέντρο, ὅπου Ἕλληνες έμποροι συγκέντρωναν τὰ προϊόντα τους, που κατόπιν αγοράζαν οι Ίταλοί. Τὸ ἴδιο ἰσχύει για τὴ Θήβα, Κόρινθο και Σπάρτη. Για τὴ Θεσσαλονικὴ ἔχουμε διάφορες μαρτυρίες, από τις ὁποῖες η πιὸ γλαφυρὴ εἶναι αὐτὴ που βρίσκεται στὸν σατιρικὸ διάλογο «Τιμαρίων», και περιγράφει τὸ πανηγύρι του Ἁγίου Δημητρίου, τὸ μεγαλύτερο στη Μακεδονία: «Συρρεῖ γάρ ἐπ' αὐτὴν οὐ μόνον αὐτόχθον ὄχλος και ἰθαγενῆς, ἀλλὰ πάντοθεν και παντοῖος, Ἑλλήνων τὼν άπανταχοῦ, Μυσῶν τὼν παροικούντων γένη παντοδαπὰ Ἰστρου μέχρι και Σκυθικῆς, Καμπανῶν, Ἰταλῶν, Ἰβήρων, Λυσιτανῶν και Κελτῶν τὼν ἐπέκεινα Ἄλπεων και συλλήβδην εἶπειν, ὡκεάνιοι θῖνες ἰκέτας και θεαροὺς ἐπὶ τὸν μάρτυρα πέμπουσι· τοσοῦτον αὐτῶ τῆς δόξης κατά τὴν Εὐρώπην περιεστῖν... Εἰ δέ και τὰ ἔνδον ζητεῖς, ὃ φιλοπράγμον ἑταῖρε, ὡς ὕστερον κατιῶν ἐκ τῆς άκρωρείας ἑθεασάμην, παντοῖον εἶδος, ὅσα ἐν ὑφάσμασι και νήμασιν άνδρῶν τε και γυναικῶν, και ὅσα ἐκ Βοιωτίας και Πελοποννήσου, και ὅσα ἐξ Ἰταλίας εἰς Ἑλλήνας έμπορικαῖ νῆες κομίζουσιν. Ἄλλὰ και Φοινικὴ πολλὰ συνεισφέρει και Αἴγυπτος, Ἰσπανία [τε] και Ἡράκλειοι στῆλαι, ἰστουργοῦσαι τὼν ἐπίπλων τὰ κάλλιστα. Ἄλλὰ ταῦτα μὲν άμέσως ἐκ τὼν χωρῶν πρὸς τὴν πάλαι Μακεδονίαν και Θεσσαλονικὴν κομίζουσιν έμποροι· Εὐξείνους δέ πρὸς τὸ Βυζάντιον τὰ ἑαυτοῦ διαπέμπων ἐκεῖθεν και οὗτος κοσμεῖ τὴν πανήγυριν, πολλῶν ἵππων, πολλῶν ἡμιόνων άγόντων τὰ ἐκεῖθεν άγώγιμα». Ἐκεῖ πωλοῦνταν ὑφάσματα από τὴ Βοιωτία και τὴν Πελοπόννησο, ἀλλὰ και από τὴν Ἰταλία, τὴ Συρία και τὴν Αἴγυπτο, μαζί με τὰ προϊόντα του Εδξείνου Πόντου και της Θράκης.

Η Κωνσταντινούπολη, τέλος, εξακολουθούσε να εἶναι μεγάλο κέντρο του διαμετακομιστικού ἀλλὰ και του έσωτερικού έμπορίου. Από τις πολλές μαρτυρίες σημειώνουμε αὐτὴ του Βενιαμῖν ἐκ Τουδέλλης που ἐπιμένει στὸν πλοῦτο της πόλεως και τὼν κατοίκων της και που μόνη εφάμιλλή της στο εμπόριο θεωρεῖ τὴ Βαγδάτη. Σημειώνουμε, επίσης, τὴ μαρτυρία του ἱστορικού της Δ' Σταυροφορίας Gunther de Pairis, που αναφέρει τὰ «άναρῖθητα» έμπορικὰ και πολεμικὰ πλοῖα της Κωνσταντινουπόλεως.

Η άναμφισβήτητη ὄμως έμπορικὴ κίνηση που παρατηρεῖται στις βυζαντινές πόλεις δὲν εἶναι ὀλόκληρη στα χέρια των γηγενῶν έμπόρων. Ἐναφέρθηκε παραπάνω η διείσδυση στο έσωτερικὸ εμπόριο των Βενετῶν κυρίως, ἀλλὰ και των Πισατῶν και των Γενουατῶν. Οι αριθμοὶ των Ίταλῶν που αναφέρονται πρὸς τὰ τέλη του 12ου αι. (10.000 ἢ 20.000 ἢ 30.000 Βενετοί στην Κωνσταντινούπολη τὸ 1171· 60.000 Λατίνοι στην Κωνσταντινούπολη τὸ 1182), αν και ὀπωσδήποτε ὑπερβολικοί, δίνουν πάντως μιὰ τάξη μεγέθους της ἰταλικῆς παρουσίας. Τέλος ὡς σημειωθεῖ ότι ὁ κατάλογος τὼν πόλεων και περιοχῶν της βυζαντινῆς αυτοκρατορίας, ὅπου οι Βενετοί είχαν ἑλευθερία κινήσεων, ὅπως δίνεται στο χρυσόβουλλο του 1198, εἶναι κατά πολὺ πληρέστερος από τὸν κατάλογο του 1082, και περι-

λάμβανε, μεταξύ άλλων, επαρχιακές πόλεις, όπως ήταν τὰ Ἰωάννινα, ἡ Ἀχρίδα, ἡ Καστοριά, ἡ Ζαγορά, ἡ Βέροια, πόλεις πού μόνο τὸ τοπικὸ ἐμπόριο μπορεῖ νὰ ἐξυπηρετοῦσαν. Εἶναι φανερὴ ἡ διεξόδου τῶν Βενετῶν σὲ ὄλο καὶ περισσότερες περιοχὲς τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ καὶ ἡ συμμετοχὴ τους στὸ ἐσωτερικὸ ἐμπόριο.

Δεδομένου ὅτι ἡ πλοῦσια ἐμπορικὴ κίνηση στὸ Βυζάντιο τοῦ 12ου αἰ. συμβαδίζει μὲ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἰταλικοῦ παράγοντα στὸν χῶρο αὐτό, εἶναι εὐλογο νὰ ὑποθέσει κανεῖς, παρ' ὄλο πὸν λείπουν τὰ ἀποδεικτικὰ στατιστικὰ στοιχεῖα, ὅτι ἡ παρουσία τῶν Ἰταλῶν ἐμπόρων, ἐδραιωμένη μὲ προνόμια, ἦταν εἰς βάρος μᾶλλον παρά εἰς ὄφελος τῶν ντόπιων ἐμπόρων. Φυσικὰ, δὲν μπορεῖ ἀκόμη νὰ γίνῃ λόγος γιὰ κυριαρχία τῶν Ἰταλῶν ἐμπόρων στὸ Βυζάντιο· αὐτὸ εἶναι φαινόμενο τοῦ 13ου καὶ τοῦ 14ου αἰ.

Ὅσο γιὰ τὴ συμμετοχὴ τῶν Βυζαντινῶν στὸ διαμετακομιστικὸ ἐμπόριο, εἶναι ἀκόμη σημαντικὴ, παρ' ὄλο πὸν ἡ τεκμηρίωση παραμένει ἀνεπαρκής. Στὰ μέσα τοῦ 12ου αἰ. ὁ Βενιαμὴν ἐκ Τουδέλλης συνάντησε Βυζαντινοὺς ἐμπόρους στὴ Βαρκελώνη, στὸ Μονπελιέ, στὴν Ἀλεξάνδρεια. Στὰ ἐβραϊκὰ ἐγγραφα τοῦ Καΐρου, οἱ ἔμποροι τοῦ Ροῦμ (Ρωμανίας) ἐφάνιζονταν στὸ Κάιρο, στὴ Δαμιέττα, στὴν Ἀλεξάνδρεια, ὅπου ἀγόραζαν κυρίως πιπέρι καὶ μπαχαρικά, καὶ πωλοῦσαν ὑφάσματα, τυριά καὶ ἄλλα ἐμπορεύματα. Εἶναι ὁμως ἐνδεικτικὸ τὸ γεγονός ὅτι, ἐνῶ ὡς τὰ μέσα τοῦ 12ου αἰ. ἡ λέξις «Ροῦμ» συμπεριλάμβανε τοὺς Βυζαντινοὺς καὶ τοὺς Δυτικοευρωπαίους, ἀπὸ τότε καὶ στὸ ἐξῆς διαφοροποιήθηκε καὶ περιορίσθηκε στοὺς Βυζαντινοὺς, ἐνῶ ἡ ἀξὴμένη παρουσία τῶν Δυτικῶν σημειωνόταν μὲ τὴ χρῆση τοῦ ὄρου Ifranj (οἱ Φράγκοι). Εἶναι, καὶ αὐτό, ἐνδεικτικὸ τῆς ἀξὴμένης συμμετοχῆς τῶν Δυτικῶν στὸ μεγάλου ἐμπόριο τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου. Πρέπει, τέλος, νὰ ὑπογραμμισθοῦν οἱ πολιτικὲς ἐπιπτώσεις τῆς παρουσίας τῶν Ἰταλῶν ἐμπόρων στὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία. Ἀπὸ τὸ 1111 ἡ ἀπονομὴ ἢ ἀνανέωση προνομίων γινόταν συχνὰ μετὰ ἀπὸ ἐπιθέσεις τῶν Ἰταλῶν στὰ βυζαντινὰ παράλια, ἐνῶ οἱ πιέσεις καὶ ἐχθρότητες ξεσποῦσαν σὲ ἐχθροπραξίες, ὅπως συνέβη τὸ 1171 ἢ στὴν περίπτωσι τῶν σφαγῶν τοῦ 1182 καὶ τοῦ 1185. Ἡ σπουδαιότερη, βέβαια, πολιτικὴ ἐπίπτωση ἦταν τὸ κλίμα ἀνασφάλειας πὸν δημιούργησε στοὺς Βενετοὺς ἢ ἀμφιλεγόμενη πολιτικὴ τῶν αὐτοκρατόρων, ἢ ὁποῖα, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ σπουδαιότητα τοῦ βυζαντινοῦ χώρου στὸ ἤδη σημαντικὸ εὐρωπαϊκὸ ἐμπορικὸ δίκτυο, ἀποτελέσει ἕναν ἀπὸ τοὺς πρωταρχικοὺς λόγους γιὰ τὴν κατάληψη τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸ 1204.

ΟΙ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Ἡ ἀστικὴ οἰκονομία

Ἡ ἀναδιοργανωτικὴ προσπάθεια τῶν πρώτων Κομνηνῶν, παρὰ τὸν περιορισμένο χαρακτῆρα τῆς, εἶχε σὲ μιὰ πρώτη φάση εὐεργετικὰ ἀποτελέσματα στὴν οἰκονομία τῆς αὐτοκρατορίας. Τὸ Βυζάντιο σταθεροποιεῖ τὴν κυριαρχία του στὴ χερσόνησο τοῦ Αἴμου· τὰ σύνορά του βρίσκονται στὸν Δούναβη καί, γιὰ ἕνα διάστημα, στὸν Σαῦο (βλ. Τόμ. Η', σελ. 340). Στὴ Μικρὰ Ἀσία, μὲ τὶς στρατιωτικὲς ἐπιτυχίες τοῦ Ἀλεξίου Α', τοῦ Ἰωάννη Β' καὶ τοῦ Μανουῆλ, οἱ εἰσβολὲς τῶν Τούρκων ἀνακόπτονται. Ἡ δυτικὴ Μικρὰ Ἀσία, καθὼς καὶ τὰ βόρεια παράλια τῆς ἐπανερχοῦνται στὴν αὐτοκρατορία. Τὰ σύνορα μὲ τὸ κράτος τῶν Σελτζούκων σταθεροποιοῦνται γιὰ ἕναν περίπου αἰῶνα. Ἐξ ἄλλου, ἡ αὐτοκρατορία ἐπιβάλλει τὴν ἐπιρροή της στὰ φραγκικὰ κρατίδια τῆς Συρίας.

Ἡ ἀναδιοργάνωση τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν καὶ ἡ σχετικὴ ἐξυγίανση τοῦ νομισματικοῦ συστήματος συνέβαλαν ὥστε νὰ ξεπερασθεῖ, βέβαια ὡς ἕνα σημεῖο, ἡ κρίση τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 11ου αἰ. καὶ νὰ ἀναζωογονηθεῖ ἡ οἰκονομία.

Πράγματι, τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο ξαναβρίσκει τὸ παλαιό-

τερο διευρυμένο πεδίο δράσεώς του. Οἱ οἰκονομικὲς συναλλαγές μὲ τοὺς γύρω λαοὺς, Ρώσους, Χαζάρους, Κουμάνους, Οὐγγρους στὰ βόρεια, τοὺς Τούρκους τοῦ Ἰκονίου, στὴ Μικρὰ Ἀσία, καὶ τοὺς ὑπόλοιπους λαοὺς τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου, ἀρχίζουν νὰ πυκνώνουν, παρὰ τὶς δυσκολίες πὸν προκαλοῦν οἱ τοπικοὶ πόλεμοι καὶ ἡ δράση τῶν πειρατῶν. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Ἀνδρόνικος Α' Κομνηνός (1183-1185) καταργεῖ τὸ παλαιὸ ἐθιμικὸ δίκαιο, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο οἱ κάτοικοι τῶν ἀκτῶν εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ λεηλατοῦν τὰ ναυαγισμένα πλοῖα. Ἡ τιμωρία τῶν παραβατῶν ἦταν ὁ ἀπαγχονισμὸς ἀπὸ τὰ κατάρτια τῶν λεηλατημένων πλοίων.

Ἡ Κωνσταντινούπολη παραμένει μεγάλο διεθνὲς ἐμπορικὸ κέντρο. Σύμφωνα μὲ τὸν Βενιαμὴν ἐκ Τουδέλλης, τὴν ἐποχὴ τοῦ Μανουῆλ Κομνηνοῦ στὴν Κωνσταντινούπολη συχνάζουν ἔμποροι ἀπὸ τὴ Βαβυλώνα, τὴ Συρία, τὴν Περσία, τὴν Αἴγυπτο, τὴ Ρωσία, τὴν Οὐγγαρία, τὶς χῶρες τῶν Πατζινάκων, τὴν Ἰταλία καὶ τὴν Ἰσπανία. Καὶ συνεχίζει ὁ Ἑβραῖος γεωγράφος λέγοντας, ὅτι ἡ Κωνσταντινούπολη εἶναι τόπος μεγάλης κυκλοφορίας ἐμπορευμάτων πὸν ἔρχονται ἀπὸ ὅλες τὶς χῶρες εἴτε ἀπὸ τὴν ξηρὰ εἴτε ἀπὸ τὴ θάλασσα. Δὲν ὑπάρχει παρόμοια πόλη, λέει μὲ θαυμασμὸ, ἐκτός ἀπὸ τὴ Βαγδάτη, περιγράφοντας τὸν πλοῦτο τῆς Ἁγίας Σοφίας καὶ τοῦ παλατιοῦ τῶν Βλαχερνῶν. Ἀνάλογες εἶναι οἱ περιγραφὲς τοῦ Ἀραβὰ γεωγράφου Idrissi καὶ τοῦ ἱστορικοῦ τῆς Δ' Σταυροφορίας Γοδοφρείδου Βιλλεαρδουίνου.

Οἱ ἔμποροι τοῦ Ἰκονίου εἶναι ἀρκετὰ δραστήριοι. Μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς, θύματα Βυζαντινῶν πειρατῶν, διαμαρτύρονται γιὰ τὶς ζημιὲς πὸν εἶχαν ὑποστεί, ἐνῶ ἡ φυλάκιση Τούρκων ἐμπόρων καὶ ἡ κατάσχεση τῆς περιουσίας τους ἀπὸ τὸν Ἀλέξιο Γ' Ἀγγελο (1195-1203), ὁ ὁποῖος θέλησε νὰ ἐκδικηθεῖ τὴν κατακράτηση ἀπὸ τὸν Τούρκο σουλτάνο τοῦ Ἰκονίου Καϊκοῦρου δύο ἀραβικῶν ἀλόγων, πὸν τοῦ εἶχε στείλει ὡς δῶρο ὁ σουλτάνος τῆς Αἰγύπτου, γίνεται ἀφορμὴ πολέμου.

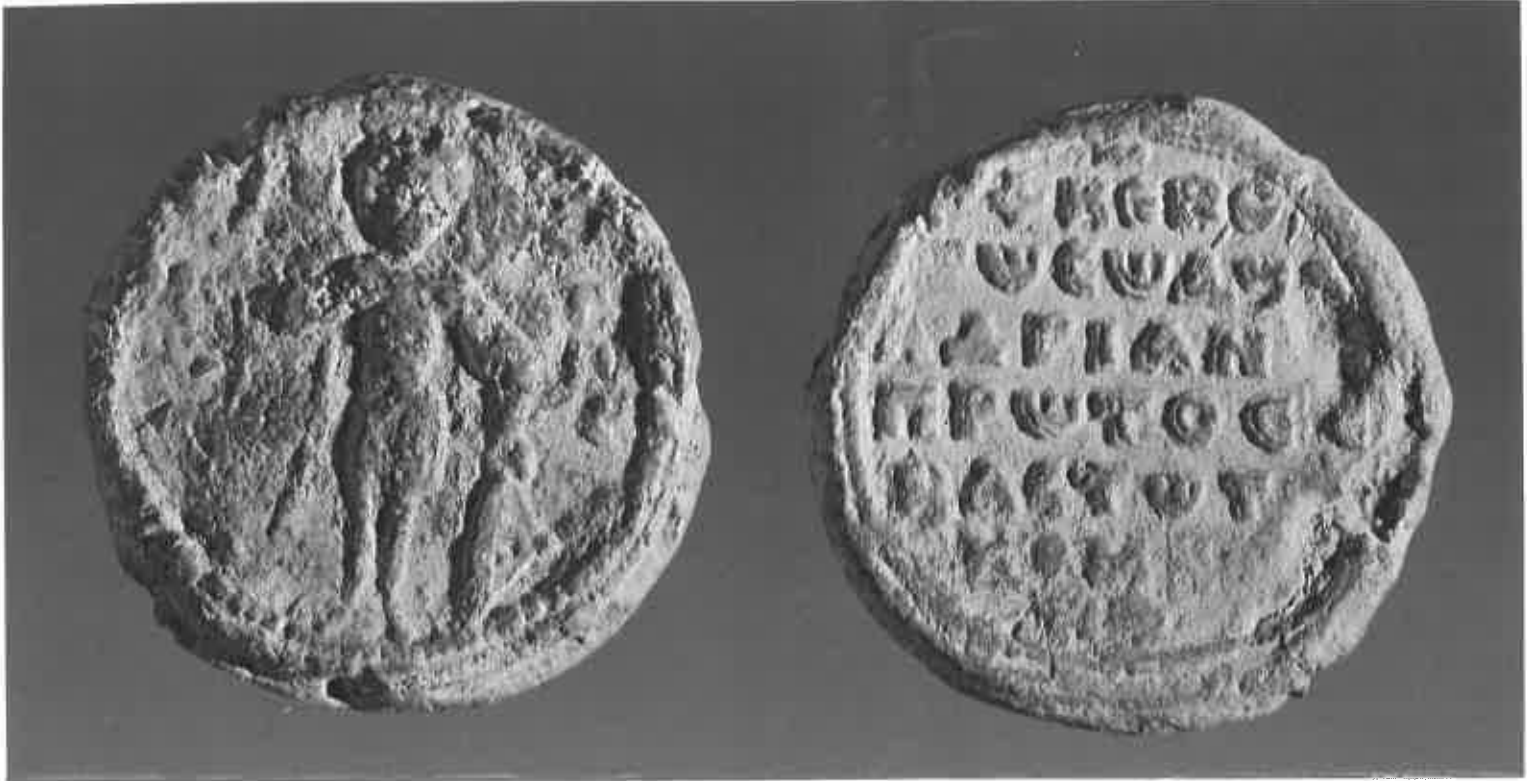
Οἱ πηγὲς ἀναφέρουν τὴν ὑπαρξὴ Γεωργιανῶν ἐμπόρων στὴν Κωνσταντινούπολη, καθὼς καὶ ἐμπορικὲς συναλλαγές μὲ τὴν Κριμαία, συναλλαγές πὸν μερικὲς φορές μεταβάλλονται σὲ πειρατικὲς ἐπιχειρήσεις, ὅπως ὅταν ὁ Κωνσταντῖνος Φραγγόπουλος, ἐπὶ Ἀλεξίου Γ', σταλμένος μὲ ἕξι πλοῖα γιὰ τὴ μεταφορά προϊόντων ἀπὸ τὴ Φάσιδα στὴν Κωνσταντινούπολη, ἐπιδίδεται σὲ πειρατεία στὸν Εὐξείνιο.

Τὸ ἐμπόριο μὲ τοὺς Ρῶς καὶ τοὺς Κουμάνους, ἀπὸ τὴ Χερσόνα καὶ τὰ βόρεια παράλια τοῦ Εὐξείνου Πόντου, συνεχίζεται καὶ ἀναπτύσσεται, καθὼς μαρτυροῦν ἡ Ἄννα Κομνηνὴ, ὁ Μιχαὴλ Χωνιάτης, ὁ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης καὶ ὁ Idrissi, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει τὴν ὑπαρξὴ βυζαντινοῦ ἐμπορικοῦ σταθμοῦ γιὰ τὶς συναλλαγές μὲ τοὺς Ρῶς.

Ἡ Τραπεζοὺς γίνεται σημαντικὸ κέντρο ἐμπορίου μὲ τοὺς λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς καὶ τοῦ Καυκάσου. Ὁ Idrissi χαρακτηρίζει τὴν πόλη ὡς μεγάλου ἐμπορικοῦ κέντρο, πὸν συχνάζεται ἀπὸ Ἑλληνας καὶ μουσουλμάνους, μὲ πλοῦσιους ἐμπόρους.

Οἱ ἐμπορικὲς συναλλαγές μὲ τὴν Αἴγυπτο συνεχίζονται· Βυζαντινοὶ ἔμποροι βρίσκονται στὴν Ἀλεξάνδρεια, ὅπου διαθέτουν καὶ κατάλυμα. Οἱ συναλλαγές μὲ τὴ Δύση πυκνώνονται ἀκόμη περισσότερο. Βυζαντινοὶ ἔμποροι ἀναφέρονται στὴν Ἰταλία, στὴν Ἰσπανία (Βαρκελώνη) καὶ στὴ Γαλλία (Beziers). Ἡ συμμετοχὴ τῶν Βυζαντινῶν ἐμπόρων, ὡς ἐνδιάμεσο ἐμπόριο τῶν μαχαρικῶν τῆς Ἀνατολῆς, εἶναι σημαντικὴ.

Ἐχει γίνῃ ἤδη λόγος γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῶν εὐρωπαϊκῶν περιοχῶν τῆς αὐτοκρατορίας (βλ. Τόμ. Η', σελ. 337-341). Ἡ ἀνάπτυξη αὐτὴ, πὸν ἀρχίζει τὸν 11ο αἰ. καὶ διαρκεῖ, ὕστερα ἀπὸ κάποια διακοπὴ, ὡς τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰ., ἐξισορροπεῖ, γιὰ πρώτη φορά στὴν ἱστορία τῆς αὐτοκρατορίας, τὴν οἰκονομικὴ σημασία τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐπαρχιῶν σὲ σχέση μὲ τὶς μικρασιατικὲς καὶ μετατοπίζει σταδιακὰ τὸ οἰκονομικὸ κέντρο βάρους ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία στὴν Εὐρώπη. Βέβαια, στὴ μετατόπιση αὐτὴ συμβάλλει καὶ ἡ συρρίκνωση τοῦ ἀσιατικοῦ χώρου τῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ τὶς τουρκικὲς κατακτήσεις. Ἡ ἀνακτήσεις τῶν Κομνηνῶν δὲν ἐπαναφέρουν στὴν αὐτοκρατορία παρὰ ἕνα μέρος τῆς Μικρῆς Ἀσίας.

Ἡ παραχώρηση σὲ ἀνώτατους ἀξιωματούχους καὶ κυρίως σὲ μέλη τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας (ὅπως ὁ ἀδελφὸς τοῦ Ἀλεξίου Α', Ἀδριανὸς Κομνηνός) τοῦ συνόλου τῶν προσόδων ὀλόκληρων περιοχῶν ἀποτελεῖ φαινόμενο συγγενικὸ ἀλλὰ διαφορετικὸ ἀπὸ τὴν

«πρόνοια». Στὴν εἰκόνα: μολυβδόβουλλο τοῦ Ἀδριανοῦ Κομνηνοῦ. Στὴν ὀπίσθια ὄψη φέρει τὴν ἐξῆς ἐπιγραφή: «Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) τῷ σῶ δούλ(ῳ) Ἀδριαν(ῶ) πρωτοσεβ(ά)στῳ (τῷ Κομνην(ῶ))» (Ἄθῆνα, Νομισματικὸ Μουσεῖο).

Ὡστόσο, στὴ μετατόπιση τοῦ οικονομικοῦ κέντρου βάρους στὴν Εὐρώπη συμβάλλει, σὲ μεγάλο ποσοστό, ἡ ὀλοένα καὶ βαθύτερη διείσδυση τοῦ ἐμπορίου τῶν ἰταλικῶν πόλεων στὴν αὐτοκρατορία. Πράγματι, κατὰ τὴν πρώτη περίοδο τῆς διεισδύσεως, οἱ εὐρωπαϊκὲς ἐπαρχίες ἀποτελοῦν τὸν κατ' ἐξοχὴν χῶρο ὅπου οἱ Δυτικοὶ ἔμποροι ἀσκοῦν τὶς δραστηριότητές τους (βλ. Τόμ. Η', σελ. 340-341· ἡ διείσδυση τοῦ ἐμπορίου τῶν πόλεων τῆς Δύσεως στὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία θὰ ἀναπτυχθεῖ παρακάτω). Ὅμως, κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν, μετὰ τὴν ἀνάκτηση τῶν μικρασιατικῶν ἐπαρχιῶν, παρατήρεται καὶ ἐκεῖ κάποια ἀνάπτυξη τῶν οικονομικῶν δραστηριοτήτων καὶ ἀναζωογόνηση τῶν ἀστικῶν κέντρων (βλ. παραπάνω κεφάλαιο: Μικρὰ Ἀσία).

Στὴν περίοδο αὕτῃ δὲν παρουσιάζονται οὐσιαστικὲς μεταβολές στὰ εἰσαγόμενα καὶ ἐξαγόμενα εἶδη, στὸ μεγάλο ἐξωτερικὸ ἐμπόριο, καὶ στὶς δομὲς τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιοτεχνίας. Τὰ σημαντικότερα εἰσαγόμενα εἶδη ἦταν τὸ πιπέρι καὶ τὰ διάφορα ἄλλα μπαχαρικά ἀπὸ τῆς χῶρες τῆς Ἀνατολῆς, γουναρικά καὶ σκλάβοι ἀπὸ τὴ Ρωσία καὶ τὶς ἄλλες βόρειες χῶρες, βιοτεχνικὰ προϊόντα, ὅπλα, ὑφάσματα, καθρέπτες ἀπὸ τὴν Ἰταλία. Τὰ ἐξαγόμενα προϊόντα εἶναι διάφορα γεωργικὰ καὶ κυρίως εἶδη βυζαντινῆς βιοτεχνίας πολυτελείας: πολύτιμα μεταξωτὰ ὑφάσματα, σμάλτα, ἔργα ἐλεφαντοστοῦ καὶ ἔργα τῆς ἐξαιρετικὰ ἀναπτυγμένης βυζαντινῆς χαλκουργίας.

Οἱ δομὲς τοῦ ἐμπορίου, πού δύσκολα διακρίνεται ἀπὸ τὴ βιοτεχνία, ἀφοῦ οἱ βιοτέχνες συχνὰ διαθέτουν τὰ προϊόντα τους κατ' εὐθείαν στὴν κατανάλωση, ἐξακολουθοῦν νὰ ἔχουν τὰ ἴδια χαρακτηριστικά: τὰ βιοτεχνικὰ κέντρα εἶναι διασκορπισμένα καὶ ἡ ἄσκηση τοῦ ἐσωτερικοῦ, καὶ μέρους τοῦ ἐξωτερικοῦ, ἐμπορίου γίνεται σὲ τοπικὲς μικρές, διαρκεῖς ἢ περιοδικές, ἀγορές ἢ σὲ μεγάλες ἐμποροπανηγύρεις, ἐτήσιες ἢ πού ἐπαναλαμβάνονται πολλές φορές. Οἱ σπουδαιότερες εἶναι ἡ ἐμποροπανήγυρη τῆς Θεσσαλονίκης (βλ. Τόμ. Η', σελ. 341), τῶν Χωνῶν, στὴ γιορτὴ τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, ἡ ὁποία συγκεντρώνει ἐμπόρους τῆς Ἀνατολῆς, τῆς Σινώπης στὴ

γιορτὴ τοῦ Ἁγίου Φωκά, τῆς Παφλαγονίας στὴ γιορτὴ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Στὴν Τραπεζοῦντα γίνεται ἐμποροπανήγυρη πολλές φορές τὸν χρόνο καὶ συγκεντρώνει πλῆθος ἐμπόρων πού ἔρχονται ἀπὸ παντοῦ: Ἕλληνες, Κιρκάσιους, Ἑβραίους, Κολχούς, Γεωργιανούς, Ἀρμένιους, Ρῶς, Ἀραβες, καθὼς καὶ ἐμπόρους ἀπὸ ὅλο τὸν ἰσλαμικὸ κόσμο, ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὶς Ἰνδίες.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΟΝ ΑΣΤΙΚΟ ΚΟΣΜΟ

Ἡ κάποια μεγαλύτερη κοινωνικὴ διαφοροποίηση τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ, κίνηση πού, ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω, ἄρχισε νὰ ἐμφανίζεται, τουλάχιστον στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀπὸ τὸν 11ο αἰ., παρουσιάζεται τώρα μὲ μεγαλύτερη καθαρότητα στὶς πηγές, ἐπεκτεινόμενη καὶ στὶς ἐπαρχιακὲς πόλεις. Τὸ ἀποτέλεσμα φαίνεται νὰ ἦταν μιὰ ἐντονότερη ἀνάμιξη στὴν πολιτικὴ ζωὴ καὶ μιὰ τάση ἀνεξαρτησίας ἀπέναντι στὴν κεντρικὴ κυβέρνηση. Ἡ τάση αὕτῃ ἐκφράζεται, γιὰ διαφορετικούς λόγους καὶ μὲ διαφορετικούς τρόπους, ὄχι μόνο ἀπὸ τοὺς μεγάλους γαιοκτήμονες, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ὁμάδα τῶν πλουσίων ἀστῶν.

Πράγματι, ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας, πού ἐμφανίζεται μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση στὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν καὶ πού διακρίνει τὴ βυζαντινὴ κοινωνία ἀπὸ τὴ φεουδαρχικὴ κοινωνία τῆς Δύσεως, εἶναι ὅτι οἱ μεγάλοι γαιοκτήμονες, στὴ μεγάλη πλειονότητά τους, διαμένουν στὶς πόλεις, ἔχουν μεγάλες ἀστικὲς περιουσίες καὶ ἀποτελοῦν τὴν ἀριστοκρατία τοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ οἰκογένεια τῶν Γαβράδων κυβάρχει στὴν Τραπεζοῦντα ἐπὶ Ἀλεξίου Α' καὶ Ἰωάννη Β' Κομνηνῶν. Στὴ Θήβα, Κόρινθο, Ἀδριανούπολη, Θεσσαλονίκη, Ἀθήνα καὶ σὲ ἄλλες πόλεις ἡ ἀριστοκρατία τῆς γῆς κατέχει κυρίαρχη θέση.

Ἡ ἀριστοκρατία τῶν γαιοκτημόνων στοὺς ἀγῶνες τῆς μὲ τὴν κεντρικὴ ἐξουσία, ὅταν αὕτῃ δὲν εἶναι τῆς ἀρεσκείας τῆς ἢ ὅταν ἀπειλεῖ τὰ προνόμιά της, ξεσηκώνει τὸ ἀσταθὲς καὶ ἀνορ-

γάνωτο πλήθος τῶν πόλεων ἐναντίον τῆς. Ὄταν ὁ Ἀνδρόνικος Α΄ Κομνηνὸς ἐπιχείρησε νὰ περιορίσει τὰ προνόμια τῆς ἀριστοκρατίας καὶ τὶς καταχρήσεις τῆς, οἱ ἐκπρόσωποι τῶν μεγάλων γαιοκτηνῶν, Ἰωάννης Βατάτζης, Ἰσαάκιος Ἀγγελος, Θεόδωρος Καντακουζηνός, ὑποκινοῦν τὸ πλήθος σὲ ἐπανάσταση ἐναντίον του, στὴ Φιλαδέλφεια, στὴ Νίκαια, στὴν Προύσα, στὸ Λοπάδιο. Στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῶν πόλεων ὁ ἀνώτερος κλῆρος κατέχει σημαντικὴ θέση, παράλληλα μὲ τὴν ἀριστοκρατία.

Ἡ ὁμάδα τῶν βιοτεχνῶν, ἐμπόρων καὶ ἄλλων ἐπαγγελματιῶν ἐμφανίζεται ἐπίσης συγκροτημένη σὲ κοινωνικὴ τάξη, ἢ ὅποια ἔχει ἀναπτυγμένη ταξικὴ συνείδηση. Οἱ ἰδιοκτῆτες τῶν μεγάλων ἐργαστηρίων, πλοῦσιοι μεγαλέμποροι καὶ τραπεζίτες ἀποτελοῦν τὴν ἡγετικὴ ὁμάδα ἐνὸς εὐρύτερου συνόλου, στὰ περιθώρια τοῦ ὁποίου βρίσκονται οἱ μικροεπαγγελματίες καὶ μισθωτοὶ ἐργάτες, πού λίγο διαφέρουν ἀπὸ τὸ ἀνοργάνωτο πλήθος.

Σύμφωνα μὲ ὀρισμένες μαρτυρίες, οἱ ἐπαγγελματίες ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι ὀργανωμένοι σὲ συντεχνίες κατὰ ἐπάγγελμα, σὲ «συστήματα», τὰ ὁποία ὅμως εἶχαν χάσει, ἤδη στὴν προηγούμενη περίοδο, τὸν κληρονομικὸ χαρακτῆρα τους. Ἡ ἐκλογὴ τοῦ ἐπαγγέλματος ἦταν πλέον ἐλεύθερη, ἀλλὰ ἡ συντεχνία ἐξακολουθοῦσε νὰ ἐλέγχεται ἀπὸ τὸ κράτος. Ὁ Βενιαμὶν ἐκ Τουδέλλης ἀναφέρει ἐπαγγελματικὲς ἐνώσεις Ἑβραίων τεχνιτῶν στὴ Θεσσαλονίκη. Ὁ Νικήτας Χωνιάτης ἀναφέρει ἐπίσης συγκεντρώσεις ἐπαγγελματιῶν κατὰ «συστήματα». Σὲ μιὰ Νεαρά τοῦ Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ, τοῦ 1083 ἢ 1113, ἀναφέρονται «πραγματευτὲς» πού ἀνήκουν σὲ «σύστημα».

Ἡ ἡγετικὴ ὁμάδα τῆς ἀστικῆς τάξεως, πού εἶχε συγκεντρώσει μεγάλα πλούτη, ἐπιδίωκε πάντα τὴν ἀπόκτηση, ἐναντι χρημάτων, ἀδλικῶν τίτλων. Ἀντίθετα ὅμως ἀπὸ τοὺς αὐτοκράτορες τοῦ 11ου αἰ. οἱ Κομνηνοὶ σπάνια ἐπιτρέπουν τὴν εἴσοδο μελῶν τῶν μεσαιῶν τάξεων στὴ σύγκλητο. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἐπιφύλαξη τοῦ Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ νὰ ἀναγνωρίσει τὰ δικονομικὰ προνόμια τῶν συγκλητικῶν σὲ «πραγματευτὲς», οἱ ὁποῖοι ἦταν συγχρόνως μέλη «συστήματος». Ἀλλὰ ἀργότερα, ἐπὶ Ἀλεξίου Γ΄ Ἀγγέλου, ἀναφέρονται πλοῦσιοι ἔμποροι καὶ τραπεζικοὶ πού εἶχαν ἐξαγοράσει τὸν τίτλο τοῦ «σεβαστοῦ». Ὁ Ἀλέξιος Γ΄ Ἀγγελος κατηγορεῖται ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς τῆς ἐποχῆς ὅτι ξεπουλοῦσε τὸ ἀξίωμα αὐτὸ σὲ ὅποιον μπορούσε νὰ τὸ ἀγοράσει «οὐ μόνον τοῖνον οἱ ἐν τριόδοις καὶ ἀγοραῖς καὶ κολλυβισταὶ καὶ πράττει τῶν ὀθονῶν σεβαστοὶ ἐτιμήθησαν, ἀλλὰ καὶ Σκύθαι καὶ Σύροι ὄνιον ἀργυρίων εὐρᾶντο τὸ σεβάζεσθαι».

Ἐξ ἄλλου, ἡ τάξη αὐτὴ δὲν στερεῖται ταξικῆς συνειδήσεως καὶ ἐπαγγελματικῆς ἀλληλεγγύης. Ὑπάρχουν περιπτώσεις ὅπου τὰ «συστήματα» ἐπεμβαίνουν γιὰ νὰ ἀποσπάσουν ἀπὸ τὰ χέρια τῶν ὀργάνων τῆς διοικήσεως ὁμότεχνους: ὅταν ὁ ἀργυραμοιβὸς Καλομόδιος συλλαμβάνεται ἀπὸ φορολογικοὺς ὑπαλλήλους καὶ κατάσχεται ἡ περιουσία του, οἱ ἔμποροι καὶ βιοτέχνες συναθροίζονται μπροστὰ στὴν Ἁγία Σοφία καὶ ὑποχρεώνουν τὸν πατριάρχη Ἰωάννη Καματηρὸ νὰ ἐπέμβει γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσή του. Σὲ ἄλλη περίπτωση, οἱ βιοτέχνες ἐπιτίθενται ἐναντίον τῶν ἀστυνομικῶν ὀργάνων καὶ τῆς στρατιωτικῆς δυνάμεως γιὰ νὰ ἀποσπάσουν ἀπὸ τὰ χέρια τους ἕνα συνάδελφό τους.

Συχνὰ βέβαια ὁ ἀστικός πληθυσμὸς χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τοὺς ἰθύνοντες στὶς διενέξεις τους γιὰ τὴν ἀρχή: ὅπως στὶς περιπτώσεις τῶν ταραχῶν καὶ τῶν στάσεων πού προκαλοῦνται ἀπὸ τὴ Μαρία Κομνηνὴ, τοὺς Ἀλέξιο Βρανᾶ, Ἰσαάκιο Β΄ Ἀγγελο καὶ Ἀλέξιο Γ΄ Ἀγγελο (βλ. καὶ παραπάνω). Ὑπάρχουν ὅμως περιπτώσεις, ὅπου ἡ τάξη αὐτὴ ἐξεγείρεται μὲ δική της πρωτοβουλία γιὰ νὰ ὑποστηρίξει δικὰ της συμφέροντα. Τέτοια εἶναι ἡ περίπτωση τῆς ἐξεγέρσεως τῶν ἐμπόρων καὶ βιοτεχνῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐναντίον τῶν Λατίνων, τὸ 1182, ἢ ἀκόμη ἡ περίπτωση τῆς στάσεως, κατὰ τὴν ἐκθρόνιση τοῦ Ἰσαακίου Β΄ Ἀγγέλου Κομνηνοῦ ἀπὸ τὸν Ἀλέξιο Γ΄· πρὶν ὁ τελευταῖος προφθάσει νὰ μπεῖ στὴν πόλη καὶ νὰ ἐγκατασταθεῖ στὴν ἀρχή, τὰ ἀστικά στρώματα ἀνακήρυξαν αὐτοκράτορα τὸν

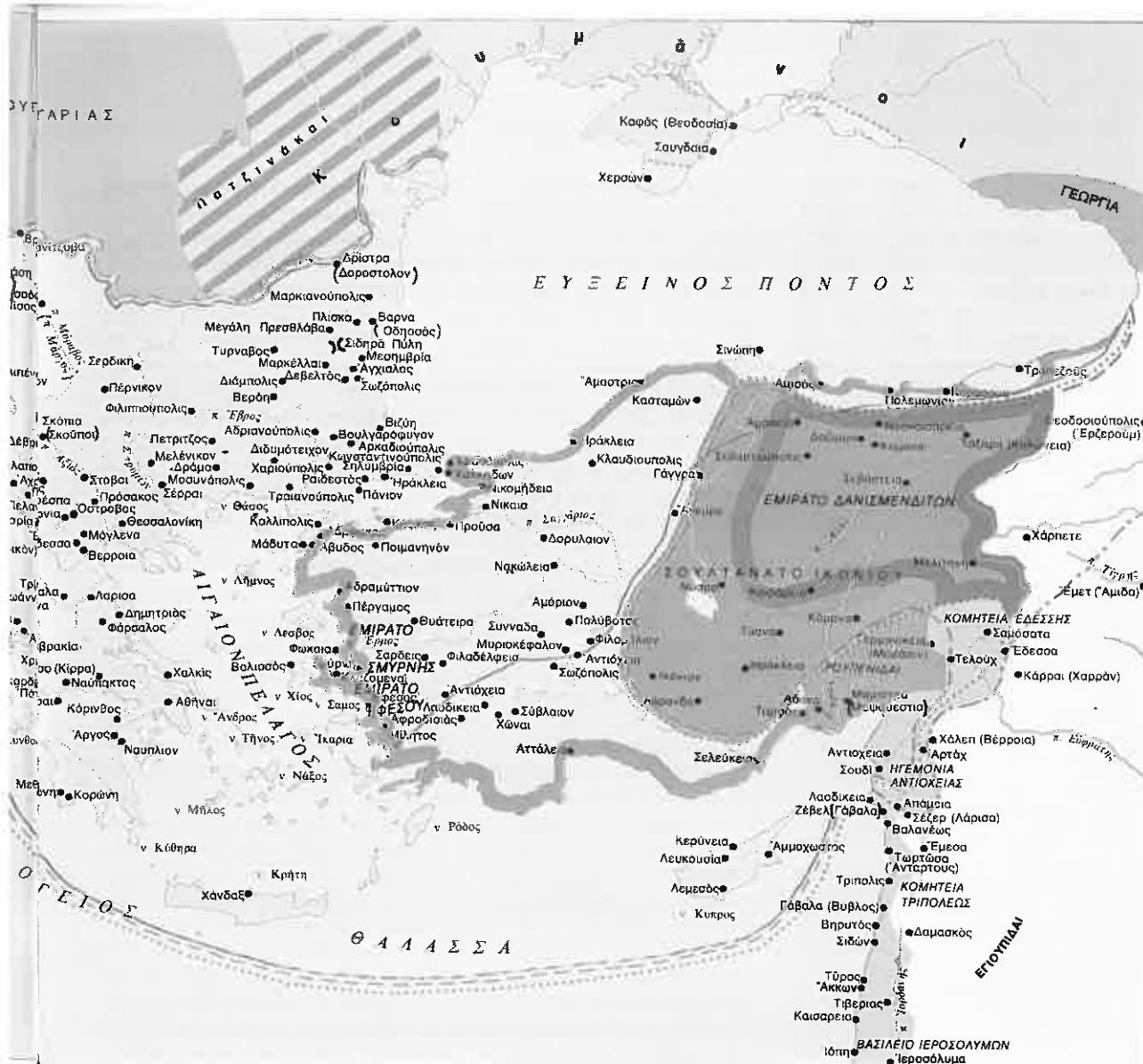
Ἀλέξιο Κοντοστέφανο, δηλώνοντας ὅτι εἶχαν ἀπαυδῆσει ἀπὸ τοὺς Κομνηνοὺς, καθὼς ἀνακήρυξαν καὶ τὸν Νικόλαο Κανναβό, λίγο ἀργότερα.

Ἀκόμη, δὲν εἶναι σπάνιες οἱ περιπτώσεις ὅπου οἱ πληθυσμοὶ τῶν πόλεων δείχνουν ἀπέναντι στὴν κεντρικὴ ἐξουσία ἕνα πνεῦμα ἀνεξαρτησίας καὶ διαπραγματεύονται μαζί της γιὰ τὴν ἀπόσπαση προνομίων, κυρίως φορολογικῶν. Εἶναι γνωστὸ τὸ πνεῦμα ἀνεξαρτησίας τῶν Θεσσαλονικέων, πού ἐπανεπιλημμένα διαπραγματεύονται τὴν ἐπικύρωση τῶν παλαιῶν προνομίων ἀπὸ τὸν Ἀλέξιο Κομνηνὸ ἢ ἀπὸ τοὺς Νορμανδοὺς καὶ τοὺς σταυροφόρους. Οἱ κάτοικοι τοῦ Δυρραχίου ἀρνοῦνται νὰ ἀνοίξουν τὶς πύλες τῆς πόλεως στὸν Ἀλέξιο Α΄ Κομνηνὸ ὅσπου νὰ τοὺς παραχωρήσει φορολογικὰ προνόμια («πάσης ἐλευθερίας»). Στὴν Ἀμάσεια οἱ πολῖτες ἀρνοῦνται νὰ πληρώσουν τοὺς φόρους καὶ ἐπαναστατοῦν. Οἱ κάτοικοι τῆς Φιλαδέλφειας ὑποστηρίζουν τὸ χωριστικὸ κίνημα τοῦ Θεοδώρου Μαγκαφᾶ. Σὲ πολλὲς ἀπὸ τὶς παραμεθόριες πόλεις, ὅπως ἡ Ἀμάσεια, εἶχαν συνηθίσει σὲ κάποια αὐτοδιοίκηση, εἴτε ὑπὸ τοὺς Τούρκους, εἴτε περικυκλωμένοι ἀπὸ τὸ τουρκικὸ κράτος· ζώντας μεταξὺ Τούρκων καὶ Βυζαντινῶν, μὲ δυσκολία ἀνοίγουν τὶς πύλες τῶν πόλεων στοὺς Βυζαντινοὺς στρατηγούς, καὶ πολλὰς φορές προτιμοῦν τοὺς Τούρκους.

ΟΙ ΝΕΟΙ ΘΕΣΜΟΙ ΣΤΗ ΓΑΙΟΚΤΗΣΙΑ

Ἡ συγκέντρωση τῆς γῆς στὰ χέρια ἐνὸς ὄλο καὶ μικρότερου ἀριθμοῦ κτητόρων καὶ ἡ δημιουργία τῆς μεγάλης ἰδιοκτησίας τοῦ κράτους, τῆς ἐκκλησίας καὶ τῶν ἰδιωτῶν εἰς βάρος τῶν κοινοτήτων τῶν ἀνεξάρτητων χωρικῶν, μικροῖδιοκτητῶν - καλλιεργητῶν ἢ μεσαιῶν ἰδιοκτητῶν, εἶναι βέβαια παλαιὸ φαινόμενο, πού ἀρχίζει στὸν 9ο/10ο αἰ.

Ἐχουν ἀναπτυχθεῖ παραπάνω οἱ διάφορες μεθοδεύσεις τῶν «δυνατῶν» γιὰ τὴν ἐπίτευξη αὐτῆς τῆς συγκεντρώσεως τῆς γῆς,

Ἡ ἐμφάνιση καὶ ἡ ἀνοδος νέων δυνάμεων στὴν Ἀνατολὴ καὶ στὴ Λύση μετέβαλε τὶς σχέσεις καὶ τὰ ὄρια τοῦ Βυζαντίου πρὸς τοὺς δύο αὐτοὺς χώρους. Ἡ αὐτοκρατορία ἀνορθώθηκε ὕστερα ἀπὸ τοὺς σύντονους πολιτικούς καὶ στρατιωτικούς ἀγῶνες καὶ στὰ δύο μέτωπα τῶν Κομνηνῶν. Ὁ χάρτης ἀπεικονίζει τὰ νέα σύνορα ποὺ χαράσσονται, πλησιάζοντας ἐκεῖνα τῆς ἐποποιίας τοῦ 11ου αἴ.

καθὼς καὶ οἱ ἀτελεσφόρητες προσπάθειες τῶν αὐτοκρατόρων τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας γιὰ τὸν περιορισμὸ τους. Ἡ μεγάλη ἰδιοκτησία συνεχίζει νὰ ἀυξάνεται κατὰ τὸν 11ο αἰ. καὶ ἡ ἀνάπτυξή της ἐντείνεται ἀκόμη περισσότερο στὴν περίοδο τῶν Κομνηνῶν. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι στὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἡ μεγάλη ἰδιοκτησία ἀποτελεῖ τὴν κύρια μορφή τῆς κατοχῆς τῆς γῆς, χωρὶς βέβαια αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι ἡ μικρὴ καὶ ἡ μεσαία περιουσία εἶχε τελειώσει ἐξαφανισθεῖ.

Μία ἰδέα τῆς ποσοτικῆς ἀναλογίας ἀνάμεσα στὴ μεγάλη ἰδιοκτησία τοῦ κράτους, τῆς ἐκκλησίας, τῶν μεγάλων ἰδιοκτητῶν, καὶ στὴ μικρὴ ἰδιοκτησία τῶν χωρικῶν παρέχει ἡ περιοχὴ, ὅπου βρίσκεται ἡ περιουσία τοῦ μοναστηριοῦ τῆς Θεοτόκου τῶν Λέμβων. Τῆς περιοχῆς αὐτῆς – ἀνάμεσα στὴ Σμύρνη, στὸ Νόμφαιο, στὴ Μαγνησία καὶ στὴ Φόκαια – τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀνήκε, πρὶν ἀπὸ τὸ 1204, στὸ στέμμα, στὸ πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως, στὴ μητρόπολη Σμύρνης, στὰ μοναστήρια τῆς περιοχῆς, στὰ μεγάλα μοναστήρια τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ σὲ μεγάλους ἰδιοκτήτες. Μόνο ἓνα πολὺ μικρὸ μέρος τῆς ἀνῆκε ἀκόμη, ἐπὶ Μανουὴλ Κομνηνοῦ, στους χωρικοὺς ἐνὸς μικροῦ ἀριθμοῦ ἀγροτικῶν κοινοτήτων, ὅπως τῆς Πρινοβάρεως. Ἡ πολιτικὴ τῶν Κομνηνῶν εἶχε συμβάλει σοβαρὰ σ' αὐτὸ τὸ ἀποτέλεσμα.

Οἱ παλαιοὶ τρόποι ἐκχωρήσεως κρατικῶν γαιῶν σὲ πλήρη κυριότητα ἀπὸ τοὺς αὐτοκράτορες, συχνῶς ἤδη στὴν προηγούμενη ἐποχὴ, γίνονται στὴν περίοδο τῶν Κομνηνῶν πυκνότεροι, ἰδιαίτερα ἐπὶ Μανουὴλ Κομνηνοῦ. Τὸ ἴδιο συχνῶς γίνονται οἱ φορολογικὲς ἀπαλλαγὲς καὶ τὰ φορολογικὰ προνόμια τῶν μεγάλων ἐκκλησιαστικῶν ἰδρυμάτων καὶ τῶν λαϊκῶν μεγαλοϊδιοκτητῶν, ἐνῶ πολλαπλασιάζονται οἱ παραχωρήσεις τῶν κρατικῶν ἐσόδων, τῆς γαιοπροσόδου καὶ τοῦ φόρου.

Ἰδιαίτερη σημασία ἔχουν οἱ παραχωρήσεις τῶν εἰσοδημάτων τοῦ κράτους ἢ παραχώρηση τῶν λεγόμενων «λογισίων σολεμνίων», ποὺ εἶναι ἀρκετὰ συχνή, φαίνεται νὰ παίζει ση-

μαντικὸ ρόλο στὴν ἐξέλιξη τῶν θεσμῶν τῆς γαιοκτησίας. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐκχώρηση τοῦ συνόλου ἢ μέρους τῶν ἀγροτικῶν ἢ ἄλλων φόρων («ἀκρόστιχον») μιᾶς μικρῆς ἢ μεγάλης περιοχῆς ἢ εἰσπραξὴ τους ἀνατίθεται στὸν ἴδιο τὸν δικαιούχο καὶ γίνεται κατ' εὐθείαν ἀπὸ τοὺς φορολογούμενους, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ λεγόμενα «παρεχόμενα» ἢ «χειρόσδοτα σολεμνια», τὰ ὅποια καταβάλλονται στὸν δικαιούχο ἀπὸ τοὺς φορολογικούς ὑπαλλήλους. Τὰ παραδείγματα τέτοιων ἐκχωρήσεων σὲ ἀνώτατους ἀξιωματούχους, λαϊκοὺς καὶ ἐκκλησιαστικούς καὶ ἰδιαίτερα στὰ ἐκκλησιαστικὰ ἰδρύματα, ἐκκλησίες καὶ μοναστήρια, ἀφθονοῦν.

Ὅμως οἱ θεσμοί, ποὺ εἴτε ἐφαρμόζονται συχνότερα στὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν, εἴτε ἐμφανίζονται γιὰ πρώτη φορὰ καὶ εἰσάγουν νέες μορφὲς στὶς γαιοκτητικὲς σχέσεις, εἶναι ἡ «χαριστική δωρεὰ» (τὸ λεγόμενο «χαριστήκιον», ὅρος ποὺ δὲν ἀπαντᾷ στὶς πηγές), ἡ ὅποια ἀφορᾷ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἰδιοκτησία, ἢ «πρόνοια», ποὺ ἀφορᾷ τὴν περιουσία τοῦ δημοσίου, καὶ οἱ ἰδιαίτερες ἐκχωρήσεις ὀλόκληρων περιοχῶν, ποὺ ἐμφανίζονται σχεδὸν ἀνεξαρτητοποιημένες ἀπὸ τὴν κρατικὴ μηχανή. Μὲ τοὺς θεσμοὺς αὐτοὺς δημιουργοῦνται νέες νομικὲς σχέσεις στὴν κατοχὴ τῆς γῆς.

Ἡ «χαριστική δωρεὰ»

Ὁ θεσμὸς αὐτὸς συνίσταται στὴν παραχώρηση «ὑπὸ αἵρεσιν», σὲ πρόσωπα ἐκκλησιαστικὰ ἢ λαϊκὰ, διαφόρων ἐκκλησιαστικῶν ἰδρυμάτων καὶ τῶν περιουσιῶν τους. Τὰ παραχωρούμενα ἰδρύματα μποροῦσαν νὰ εἶναι μοναστήρια, ἐδαγὴ ἰδρύματα (ξενῶνες, πτωχοκομεῖα, νοσοκομεῖα, ὄρφανοτροφεῖα κλπ.), ὀργανωμένα γύρω ἀπὸ ἓνα μοναστήρι ἢ ἄλλο ἐκκλησιαστικὸ ἴδρυμα. Πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ ἀνήκαν στὸ πατριαρχεῖο, ἄλλα στὸ κράτος ἢ στὸν αὐτοκράτορα καὶ ἀποτελοῦσαν ἰδιαίτερους διαχειριστικούς ὀργανισμοὺς (σέκρετα), ὅπως τὰ Μάγγανα, τὸ

Μυρέλαιον, τὸ Ἐβδομον κλπ. Ἡ παραχώρηση γινόταν ἀπὸ τοὺς ἰδιοκτῆτες-κτῆτορες τῶν ἰδρυμάτων αὐτῶν, πατριάρχες, μητροπολίτες, ἐπισκόπους, τὸν αὐτοκράτορα ἢ τοὺς ἰδιώτες.

Ὁ ἀρχικός σκοπὸς καὶ ὄρος τῆς ἐκχωρήσεως αὐτῆς ἦταν ἡ φροντίδα γιὰ τὴν καλὴ λειτουργία τοῦ μοναστηριοῦ («ἐξ αἰτίας προνοητικῆς», «εἰς πρόνοιαν, σύστασιν καὶ βελτίωσιν»), γιὰ τὴν ἀνύψωση τῆς πνευματικῆς του στάθμης, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ γιὰ τὴν ὕλική του εὐημερία, τὴν καλὴ διοίκηση καὶ τὴ βελτίωση τῶν οἰκονομικῶν του πόρων. Ἄλλωστε αὐτὴ ἦταν ἡ ὑποχρέωση τοῦ ἀποδέκτου τῆς χαριστικῆς δωρεᾶς (χαριστηκαρίου), ποὺ χαρακτηρίζεται ὡς «προνοητῆς», «ἐπίτροπος», «ἀντιλήπτωρ», «ἐφορος», «κουράτωρ». Πράγματι στὴν ἀρχὴ δίνονταν σὲ πλοῦσιους ὡς «χαριστική» μόνο φτωχὰ μοναστήρια ἢ μοναστήρια σὲ παρακμῇ. Οἱ χαριστηκάριοι, ἔχοντας τὴ δυνατότητα ἐπενδύσεων, μπορούσαν νὰ ἀξιοποιοῦν τὶς ἐγκαταλειμμένες περιουσίες τῶν μοναστηριῶν καὶ ἔτσι συντελοῦσαν στὴν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς.

Γρήγορα ὅμως οἱ ἐκχωρήσεις αὐτὲς ἄρχισαν νὰ γίνονται σὲ εὐνοούμενους τῶν αὐτοκρατόρων ἢ τῶν πατριαρχῶν καὶ ἔπαυαν νὰ εἶναι ἐπωφελεῖς γιὰ τὰ ἐκκλησιαστικά ἰδρύματα. Ὁ χαριστηκάριος, ἔναντι τῶν φροντίδων του γιὰ τὸ ἐκχωρούμενο ἐκκλησιαστικὸ ἴδρυμα, ἀποκτοῦσε τὴν ἐπικαρπία (εἶναι ζήτημα ἀν ἀποκτοῦσε τὴ νομὴ) τῆς περιουσίας τοῦ ἰδρύματος, δηλαδή εἰσέπραττε γιὰ τὸν ἑαυτὸ του ὄσα, κατ' ἀρχὴν, περισσεύαν, ὕστερα ἀπὸ τὶς ἀπαραίτητες δαπάνες γιὰ τὴ συντήρηση τοῦ προσωπικοῦ τοῦ ἰδρύματος καὶ τὴν ἐκπλήρωση τῶν σκοπῶν του.

Ἡ ἐκχώρηση γινόταν γιὰ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς τοῦ χαριστηκαρίου («ἐφ' ἐνὶ προσώπῳ») ἢ ἦταν κάποτε μεταβιβαστικὴ σὲ δύο ἢ τρία πρόσωπα («ἐπὶ δυσι ἢ τρισὶ προσώποις»), ἀλλὰ πάντοτε ἀνακλητῆ, ὅταν τὸ ἤθελε ὁ ἰδιοκτῆτης.

Οἱ καταχρήσεις τοῦ θεσμοῦ ἀπὸ τοὺς χαριστηκαρίους, ποὺ εἶτε ἐγκατέλειπαν στὴν τύχη του τὸ ἴδρυμα, ἐνδιαφερόμενοι μόνο γιὰ τὰ προσωπικά τους κέρδη, εἶτε, μετατρέποντας τὴν ὑπὸ ὄρους «χαριστικὴ δωρεά» σὲ πλήρη κυριότητα, μετέβαλλαν τὰ ἰδρύματα αὐτά, κατὰ τὴν ἐκφραση τῆς ἐποχῆς, σὲ «κοσμικὰ καταγώγια», προκάλεσαν σφοδρὲς ἀντιδράσεις. Μερικοὶ πατριάρχες καὶ αὐτοκράτορες, με ἐπανειλημμένους διακανονισμοὺς, προσπάθησαν νὰ σταματήσουν τὶς καταχρήσεις καὶ νὰ καταργήσουν τὶς «χαριστικὲς δωρεές» μοναστηριῶν σὲ λαϊκοὺς. Ὁ θεσμός, χωρὶς νὰ ἐξαλειφθεῖ τελείως, παρήκμασε κατὰ τὸν 12ο αἰ.

Ἡ «πρόνοια»

Ὁ νέος αὐτὸς θεσμὸς συνίσταται γενικὰ στὴν ἐκχώρηση τῶν προσόδων, ποὺ ἀνῆκαν στὸν ἰδιοκτῆτη-κράτος, τῶν φόρων κρατικῶν γαιῶν, καθὼς καὶ τῶν ἐξαρτημένων καλλιεργητῶν καὶ τῶν ὑποχρεώσεών τους σὲ διάφορα πρόσωπα ἔναντι παροχῆς ὀρισμένων ὑπηρεσιῶν στὸ κράτος.

Οἱ πληροφορίες τῶν πηγῶν γιὰ τὴν «πρόνοια» στὴν περίοδο ποὺ πρωτοεμφανίζεται εἶναι λιγοστὲς καὶ ἀόριστες. Γιὰ τὴν κατανόηση τῶν συστατικῶν στοιχείων τοῦ θεσμοῦ καὶ τῆς λειτουργίας του εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ χρησιμοποιήσουμε μεταγενέστερες πληροφορίες.

Πρὶν ἀπὸ τὴ μαρτυρία τοῦ Νικήτα Χωνιάτη, ποὺ ἀναλύεται παρακάτω, εἶναι πρόβλημα ἀν οἱ γενικὲς καὶ ἀόριστες μνείες τοῦ ὄρου «πρόνοια» στὶς πηγὲς ἀναφέρονται στὸν καινούριο θεσμὸ. Ὁ ὄρος «πρόνοια», καθὼς καὶ ὁ ὄρος «οἰκονομία», με τὸν ὁποῖο συχνὰ συνδέεται ἢ ἐναλλάσσεται, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν εἰδικὴ σημασία καὶ χρῆση τους ὡς τεχνικῶν ὄρων γιὰ τὴν ὀνομασία τοῦ νέου θεσμοῦ, ἔχουν καὶ τὴ γενικὴ σημασία φροντίδας, μέριμνας γιὰ τὴν καλὴ διατήρηση, τὴ διοίκηση καὶ διαχείριση ἐνὸς ἀγαθοῦ ἢ γιὰ τὴ συντήρηση ἐνὸς προσώπου, καὶ κατὰ συνέπεια τὴν παροχὴ τῶν ὕλικῶν μέσων γιὰ τὴ συντήρησή του, ὅπως ἀναφέρθηκε καὶ παραπάνω γιὰ τὴ «χαριστικὴ δωρεά». Ἔτσι στὰ χωριά, ποὺ ἀναφέρονται στὴν περίπτωσή τοῦ «μεσάζοντος» ἐπὶ Κωνσταντίνου Θ' τοῦ Μονομάχου (1024 - 1055), Ἰσαακίου Κομνηνοῦ (1057 - 1059) καὶ πα-

τριάρχη Κωνσταντινουπόλεως - ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐκθρόνιση τοῦ Μιχαὴλ Κηρουλαρίου - Κωνσταντίνου Λειχούδη, ὁ ὄρος «πρόνοια» δὲν φαίνεται νὰ ἀναφέρεται στὸν νέο αὐτὸ θεσμὸ. Πράγματι τὸ χωρίο τοῦ Ζωναρά, σύμφωνα με τὸ ὁποῖο ὁ Κωνσταντίνος Θ' ὁ Μονομάχος «τὴν τῶν Μαγγάνων ἀνέθετο πρόνοιαν καὶ τὰ περὶ τῆς ἐλευθερίας αὐτῶν ἐνεπίστευσεν ἐγγραφα» στὸν Λειχούδη, ἢ τὸ ἀντίστοιχο χωρίο τοῦ Σκυλίτζη «καὶ τῆς τῶν Μαγγάνων προνοίας καὶ τῶν δικαιωμάτων φύλαξ παρὰ τοῦ εἰρημένου βασιλέως (Μονομάχου) καταλειφθεὶς (ὁ Λειχούδης)» δὲν ἐπιδέχονται εὐκόλα τὴν ἐρμηνεία τοῦ G. Ostrogorsky ὅτι ὁ Μονομάχος εἶχε παραχωρήσει στὸν Λειχούδη τὰ Μάγγανα ὡς «πρόνοια». Εἶναι δύσκολο νὰ φαντασθοῦμε ὅτι ὁ Κωνσταντίνος Θ' παραχωρεῖ ἔστω καὶ στὸν «μεσάζοντα», δηλαδή τὸν πρωθυπουργὸ τοῦ κράτους, τὰ εἰσοδήματα τῆς κουρατωρίας τῶν Μαγγάνων, ἢ ὁποῖα κατεῖχε ἓνα πολὺ μεγάλο μέρος τῆς αὐτοκρατορικῆς περιουσίας. Εἶναι πολὺ πιὸ πιθανό, καὶ σύμφωνα ἄλλωστε με τὴ διατύπωση τοῦ Ἰωάννη Σκυλίτζη, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἐξαρτᾶται ἡ διήγηση τοῦ Ἰωάννη Ζωναρά, ὅτι ὁ Μονομάχος εἶχε ἀναθέσει («ἀνέθετο», στὴ διατύπωση τοῦ Ζωναρά) στὸν «μεσάζοντα», δηλαδή στὸν πρωθυπουργό, τὴ διοίκηση τῆς «κουρατωρίας». Ὁ Λειχούδης συγκέντρωνε δηλαδή τὸ λειτουργημὰ τοῦ κουράτωρος τῶν Μαγγάνων (ὅπως προτείνει ὁ Bury) καὶ τὴ θέση τοῦ «μεσάζοντος». Ὡς «κουράτωρ» (προνοητῆς) τῶν Μαγγάνων ἦταν ἐπίσης καὶ «φύλαξ» τῶν τίτλων τῆς περιουσίας (δικαιωμάτων) τῆς κουρατωρίας. Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι πρόκειται μόνο γιὰ τὴν ἐκχώρηση τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῶν Μαγγάνων, τοῦ πολυτελοῦς καὶ πλοῦσιου ἰδρύματος τοῦ Μονομάχου, ὅπως φαίνεται νὰ τὸ ἐνόησε ὁ μεταγενέστερος Ἰωάννης Ζωναράς, τότε δὲν εἶναι ἀπίθανη ἡ ὑπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ «χαριστικὴ δωρεά».

Εἶναι ἐπίσης βέβαιο ὅτι τὸ χωρίο τοῦ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτη, σχετικὰ με τὸν λογοθέτη Νικηφορίτζη ἐπὶ Μιχαὴλ Δούκα (1071-1078) «καὶ τὰς τιμὰς καὶ τὰς προνοίας οἷς ἐβούλετο χαρίζομενος διὰ λημμάτων οὐχὶ μικρῶν», δὲν ἀναφέρεται στὴν «πρόνοια». Τὸ χωρίο αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ, κατὰ τὸν πιὸ γενικὸ τρόπο, ὅτι ὁ Νικηφορίτζης πούλοῦσε τοὺς τίτλους καὶ τὴν εὐνοιά του («πρόνοια»). Ἄλλωστε, σοβαρὴ ἔνδειξη ὅτι ὁ θεσμὸς τῆς «πρόνοιας» δὲν εἶχε ἐμφανισθεῖ, ἢ ὅτι δὲν εἶχε πάρει πλήρη μορφή, πρὶν ἀπὸ τὴν περίοδο τῶν Κομνηνῶν, εἶναι ἡ σιωπὴ τοῦ Κεκαυμένου, ὁ ὁποῖος δίνει πλούσιες πληροφορίες γιὰ τὴν κοινωνία τῆς ἐποχῆς του.

Τὸ παλαιότερο κείμενο ποὺ δίνει τὶς πρῶτες κάπως συγκεκριμένες πληροφορίες γιὰ τὸ περιεχόμενο καὶ τὴ λειτουργία τοῦ νέου θεσμοῦ εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ Νικήτα Χωνιάτη σχετικὰ με τὶς στρατιωτικὲς μεταρρυθμίσεις τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ. Οἱ πληροφορίες τοῦ Χωνιάτη μποροῦν νὰ συνοψισθοῦν στὰ ἑξῆς σημεία: 1) Ὡς τὴν ἐποχὴ τῆς μεταρρυθμίσεως τοῦ Μανουὴλ οἱ στρατιῶτες λαμβάνουν ἀποδοχὲς σὲ χρῆμα (μισθό). 2) Ὁ Μανουὴλ ὄρισε ὅτι τὰ ποσὰ ποὺ προορίζονταν γιὰ τὸν μισθὸ τῶν στρατιωτῶν θὰ παρέμεναν πλέον στὸ δημόσιο ταμεῖο. Ὁ μισθὸς τῶν στρατιωτῶν ἀντικαθίσταται με δωρεὲς παροίκων, «ταῖς λεγομέναις τῶν παροίκων δωρεαῖς». Τὸ πραγματικὸ περιεχόμενο τῆς ἐκφράσεως αὐτῆς γίνεται κατανοητὸ ἀπὸ ἄλλα σημεία τοῦ κειμένου, τὰ ὁποῖα περιγράφουν τὰ ὀλέθρια ἀποτελέσματα τοῦ θεσμοῦ γιὰ τὸ ἠθικὸ καὶ τὴν πολεμικὴ ἀξία τοῦ στρατοῦ, καθὼς καὶ τὶς ἐπιπτώσεις του στὶς ἀγροτικὲς σχέσεις. 3) Ἔτσι ἀναφέρεται ρητὰ, ὅτι μεγάλο πλῆθος ὑποψήφιων στρατιωτῶν παρουσιάζονται γιὰ στρατολογία, ἢ ἔχοντας μαζί τους ἓναν «ἵππον Περσαῖον», με σκοπὸ νὰ παραπλανήσουν τοὺς στρατολόγους ἢ προσφέροντάς τους μερικὰ χρυσὰ νομίσματα, στρατολογουμένους, χωρὶς ἄλλη διαδικασία. Σὲ ἀντάλλαγμα παίρνουν «βασιλικά γράμματα», ποὺ τοὺς ἐξασφαλίζουν τὴν κατοχὴ πλούσιας καὶ σιτοφόρου γῆς («Πλέθρα γῆς δροσερὰ καὶ ἀρούρας σιτοφόρους»), καὶ Ἕλληνες φορολογούμενους («ὑποφόρους») στὴν ὑπηρεσία τους, ὡς δούλους (παροίκους). Οἱ δικαιοῦχοι τῶν ἐκχωρήσεων αὐτῶν γίνονται εἰσπράκτορες τῶν φόρων («φορολογοῦντες») τῶν ὑποχειρίων τους καλλιεργητῶν (παροίκων), ἔτσι ποὺ οἱ κάτοικοι τῶν ἐπαρχιῶν, οἱ ὁποῖοι ἄλλοτε δὲν ἀναγνώριζαν ὡς κύριο

παρά μόνο το δημόσιο («τὸν δημόσιον πάλαι δεσπότην λαχόν-
τες»), υπέφεραν τὰ μύρια κακὰ ἀπὸ τοὺς ἀχόρταγους στρατιω-
τικούς. 4) Ἐνῶ στὸ παρελθὸν ἡ στρατολογία γινόταν ὕστερα
ἀπὸ αὐστηρὸ ἔλεγχο τῆς στρατιωτικῆς ἱκανότητος τοῦ ὑπο-
ψηφίου, μετὰ τὸ σύστημα τοῦ Μανουὴλ οἱ παραπάνω ἐκχωρή-
σεις γίνονται χωρὶς σοβαρὸ ἔλεγχο. Ἔτσι στρατολογοῦνται
ἄνδρες ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὰ χαμηλότερα στρώματα τῶν ἀστικῶν
πληθυσμῶν – ἐπαγγελματίες ποὺ με κόπο μπορούσαν νὰ ἐξα-
σφαλίσουν τὴ διαβίωσή τους, ράπτες, ὑποδηματοποιοί, ἵπο-
κόμοι, πλινθουργοί, σιδηρουργοί. 5) Μερικὲς φορές οἱ παρα-
χωρήσεις αὐτὲς δίνονται καὶ σὲ ξένους, ἔτσι ποὺ, κατὰ τὸν
Νικήτα Χωνιάτη, Ἕλληνες μετὰ πολὺ μεγαλύτερη στρατιωτικὴ
πεῖρα νὰ ἐξαρτῶνται ἀπὸ «ἀνδράρια μισοβάρβαρα», ποὺ οὔτε
κὰν εἶχαν ἀκούσει γιὰ πόλεμο. 6) Αὐτοῦ τοῦ εἴδους οἱ ἐκχωρή-
σεις δὲν ἀποτελοῦσαν κάτι τὸ καινούργιο· εἶχαν ἐφαρμοσθεῖ
ἀπὸ τοὺς προηγούμενους αὐτοκράτορες, οἱ ὁποῖοι ὅμως τὶς
χρησιμοποιοῦσαν μόνο σὲ σπάνιες περιπτώσεις γιὰ νὰ ἀντα-
μείψουν ὄσους εἶχαν ἀνδραγαθήσει στοὺς πολέμους ἐναντίον
τῶν ἐχθρῶν τῆς αὐτοκρατορίας.

Μολοντί ὁ ὅρος «πρόνοια» δὲν χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν
ἀρχαῖζοντα Νικήτα Χωνιάτη, δὲν ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία ὅτι
περιγράφει τὸν νέο θεσμό. Ἄλλωστε ἡ ἐπιτομή τοῦ Θεοδώρου
Σκουταριώτη, ἀποδίδοντας τὸ κείμενο τοῦ Χωνιάτη, συνοψίζει
τὴν πολιτικὴ τοῦ Μανουὴλ στὴν ἐξῆς φράση: «τὰ τοῖς στρα-
τιώτες διδόμενα σιτηρέσια περικόψας, δωρεὰς παροίκων τοὺς
στρατιώτες ἔχειν τὰ ἱκανὰ ἄκονόμενα» (ἄς προσεχθεῖ τὸ
ρῆμα ποὺ θυμίζει ἕναν ὄρο μετὰ τὸν ὁποῖο δηλώνεται ὁ θεσμός:
«οἰκονομία»), ἐνῶ στὸ περιθώριο τοῦ χειρογράφου ὑπάρχει ἡ
ἐξῆς σημείωση: «περὶ στρατιωτικῶν προνοιῶν». Ἐπίσης σὲ
λόγο τοῦ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης πρὸς τὸν Μανουὴλ Κο-
μνηνὸ, ποὺ χρονολογεῖται τὸ 1175, ἀναφέρονται «στρατιωτῶν
ἐκλογισμοὶ» γιὰ τοὺς ὁποίους εἶχαν ἐφαρμοσθεῖ «οἰκονομιῶν
τύποι». Ὁ θεσμός, ἡ ὀνομασία του, «πρόνοια»-«οἰκονομία»,
καθὼς καὶ ὁ στρατιωτικὸς χαρακτήρας του φαίνονται ἤδη δια-
μορφωμένοι.

Ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Νικήτα Χωνιάτη, συμπληρωμένο ἀπὸ
ἄλλες μεταγενέστερες πηγές, συνάγεται ὅτι τὰ στοιχεῖα ποὺ
συνιστοῦν τὸν νέο θεσμὸ εἶναι τὰ ἐξῆς: Ἐκχώρηση ἀπὸ τὸν
αὐτοκράτορα μετὰ ἐπίσημο ἔγγραφο τῆς «νομῆς», καὶ ποτὲ τῆς
«κυριότητος», ποὺ παραμένει πάντοτε στὸ κράτος, «δημοσια-
κῆς» γῆς καὶ «δημοσιαρῶν» παροίκων, ποὺ τὴν καλλιεργοῦ-
σαν, σὲ στρατιωτικούς, ἐναντι τῶν ὑπηρεσιῶν ποὺ πρόσφεραν.
Ὁ δικαιούχος ἔχει στὸ παραχωρούμενο κτῆμα καὶ στοὺς καλλιε-
ργητὲς του ὅλα τὰ οἰκονομικὰ καὶ φορολογικὰ δικαιώματα,
ποὺ πρὶν ἀπὸ τὴν παραχώρησιν ἀνήκαν στὸ κράτος. Δηλαδή
ἔχει τὸ μερίδιο τῆς παραγωγῆς σὲ εἶδος, ἢ τὸ ἀντίστοιχο τί-
μημα σὲ χρῆμα, ποὺ ὀφείλαν οἱ καλλιεργητὲς (πάροικοι) στὸ
κράτος ὡς ἰδιοκτήτη, καὶ τοὺς φόρους καὶ ἄλλες ὑποχρεώσεις
χρηματικὲς ἢ προσωπικὲς (ἀγγαρεύεις) ποὺ βάραιναν τὴ γῆ, τὴν
παραγωγή καὶ τοὺς καλλιεργητὲς.

Ἀπὸ ὅσα ἔχουν ἐκτεθεῖ παραπάνω φαίνεται σχεδὸν βέβαιο
ὅτι ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ νέου αὐτοῦ θεσμοῦ μετὰ τὸν στρατιωτικὸ
χαρακτήρα δὲν ἄρχισε πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν. Ἡ
σαφὴς πληροφορία τοῦ Νικήτα Χωνιάτη ὅτι ὁ θεσμός εἶχε
εἰσαχθεῖ ἀπὸ τοὺς προκατόχους τοῦ Μανουὴλ, δηλαδή τὸν
Ἀλέξιο καὶ τὸν Ἰωάννη Κομνηνὸ, ἐπιβάλλει νὰ δεχθῶμε ὅτι
ὁ εἰσηγητὴς τῆς στρατιωτικῆς πρόνοιας ἦταν ὁ Ἀλέξιος Α΄
Κομνηνός. Δὲν ὑπάρχει ὅμως, πρὸς τὸ παρόν, καμιά σίγουρη
ἐνδειξὴ ποὺ νὰ ἐπιβεβαιῶναι αὐτὸ τὸ συμπέρασμα. Βέβαια
ἀναφέρεται, σὲ ἔγγραφο τοῦ 1162, ὅτι πρὶν ἀπὸ τὸ 1118/1119
εἶχε δοθεῖ «πρόνοια» σὲ τρεῖς στρατιώτες, ἀλλὰ δυστυχῶς ἡ
χρονολογία αὐτὴ δὲν εἶναι σίγουρη. Ὡστόσο εἶναι πιθανόν ὅτι
ὁ θεσμός αὐτὸς ἐφαρμόσθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν Ἀλέξιο,
ἀλλὰ χρησιμοποιήθηκε τόσο ἀπὸ τὸν ἴδιο, ὅσο καὶ ἀπὸ τὸν
Ἰωάννη μετὰ μεγάλη φειδῶ σὲ ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις, γιὰ τὴν
ἀνταμοιβὴ ἐξαιρετικῶν στρατιωτικῶν ὑπηρεσιῶν. Ἡ γενί-
κευσή του καὶ ἡ χρησιμοποίησή του ὡς μέσου στρατολογίας,
σὲ ἀντικατάσταση τοῦ στρατιωτικοῦ μισθοῦ, ἐγίνε ἀπὸ τὸν
Μανουὴλ Κομνηνὸ.

Οἱ «προνόιοι» τοῦ Μανουὴλ δὲν φαίνεται νὰ εἶναι, του-
λάχιστον στὴ μεγάλη τους πλειονότητα, ἀνώτεροι ἀξιωματικοὶ
καὶ μεγάλοι γαιοκτήμονες, ἀνάλογοι μετὰ τοὺς Δυτικούς φρου-
δάρχες. Οἱ πρόνοιες δίνονται σὲ ἀπλοὺς στρατιώτες καὶ εἶναι
περιορισμένης ἐκτάσεως. Τέτοιο χαρακτήρα μπορεῖ νὰ ἔχουν
τὰ «ἐστρατευμένα χωρία» ποὺ ἀναφέρονται στὸ τυπικὸ τῆς μο-
νῆς τοῦ Παντοκράτορος (1136) μεταξὺ τῶν αὐτοκρατορικῶν
κτημάτων ποὺ ὁ Ἰωάννης Β΄ Κομνηνός παραχωρεῖ στὴν ἴδια
μονή (ὑπόθεση P. Lemerle), ἐνῶ οἱ «στρατιωτικαὶ ἀκίνητοι
κτήσεις» τοῦ θέματος Μυλάσης-Μελανουδίου, ποὺ ἀναφέρον-
ται μαζί μετὰ ἐκκλησιαστικὰ καὶ μοναστικὰ κτήματα στὴν ἀνα-
γραφὴ τοῦ θέματος τοῦ 1139, ἔχουν περιορισμένη ἐκταση. Εἶ-
ναι ἀκόμη χαρακτηριστικὸ ὅτι σὲ ἕνα πρόβλημα ἀριθμητικῆς,
ποὺ μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ στὴν ἐποχὴ αὐτὴ, ἀναφέρονται «πρό-
νοιες» ποὺ παραχωροῦνται συλλογικὰ σὲ ὁλόκληρη ὁμάδα
στρατιωτῶν, οἱ ὁποῖοι μοιράζονται μεταξὺ τους τὴν πρόσοδο.
Τέτοιου εἴδους συλλογικὴ «πρόνοια» μπορεῖ νὰ ἀποτελεῖ τὸ
κτῆμα ποὺ δόθηκε ὡς «πρόνοια» σὲ τρεῖς στρατιώτες, ὅπως
ἀναφέρεται στὸ ἔγγραφο τοῦ 1162, ἢ οἱ «πρόνοιες» τῶν Κο-
μνηνῶν καὶ τῶν στρατιωτῶν τοῦ θέματος τῶν Μογλενῶν ποὺ,
ὅπως καὶ οἱ πάροικοι τοῦ ἐπισκόπου Μογλενῶν, ἐνοικιάζουν
βοσκοτόπια γιὰ τὰ ζῶα τους καὶ χωράφια γιὰ καλλιέργεια ἀπὸ
τὴ μονὴ Μεγίστης Λαύρας, γύρω στὸ 1184 καὶ στὸ 1196.

Βέβαια, οἱ λίγες πληροφορίες ποὺ ἀναφέρθηκαν παραπάνω
δείχνουν ὅτι ὁ ἀρχικὸς χαρακτήρας τοῦ νέου αὐτοῦ θεσμοῦ
ἦταν στρατιωτικὸς καὶ ὅτι ὁ βασικὸς λόγος τῆς ἐφαρμογῆς του
ἦταν ἡ ἔλλειψη χρημάτων στὸ κεντρικὸ ταμεῖο, γιὰ τὴν ἀντι-
μετώπιση τῶν στρατιωτικῶν δαπανῶν. Εἶναι λοιπὸν ἐνδεχό-
μενο, ὅτι ὁ Ἀλέξιος Α΄ Κομνηνός κατέφυγε στὴν παραχώ-
ρηση ἑνὸς μέρους τῶν φορολογικῶν εἰσοδημάτων, συνδυάζον-
τάς τα μετὰ τὴν παραχώρηση τῆς ἴδιας τῆς πηγῆς τους, τῆ γῆ, γιὰ
νὰ συμπληρώσει τοὺς μισθοὺς ἢ γιὰ νὰ ἀνταμείψει μιὰ μερίδα
τοῦ στρατοῦ, πιθανόν τοὺς ἀνώτερους ἀξιωματικούς.

Ἀπὸ τὶς πληροφορίες τῶν πηγῶν μεταγενέστερων ἐποχῶν,
δηλαδή τῆς περιόδου τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νικαίας, τοῦ δε-
σποτάτου τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς φραγκοκρατίας στὴν Πελο-
πόννησο πρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ χρῆση τοῦ θεσμοῦ τῆς
«πρόνοιας» εἶχε ἐπεκταθεῖ καὶ στοὺς πολιτικούς, καθὼς ἐπίσης
καὶ σὲ ἐκκλησιαστικούς ἀξιωματούχους καὶ σὲ ἐκκλησιαστικὰ
ιδρύματα. Μερικὲς ἀπὸ αὐτὲς τὶς πρόνοιες, μετὰ τὸ ἰδιαίτερο
ὄνομα «οἰκονομία», χρονολογοῦνται στὴν πρὶν ἀπὸ τὸ 1204
ἐποχὴ. Πράγματι, ἀναφέρονται στὴν Πελοπόννησο ἄρχοντες,
ὄχι ὑποχρεωτικὰ στρατιωτικοί, καθὼς καὶ ἀξιωματοῦχοι τῆς
ἐκκλησίας καὶ ἐκκλησιαστικὰ ἰδρύματα (μοναστήρια) κάτοχοι
«πρόνοιῶν» πρὶν ἀπὸ τὴ φραγκικὴ κατάκτηση, οἱ ὁποῖοι συμ-
βιβάζονται μετὰ τοὺς κατακτητὲς γιὰ νὰ διατηρήσουν τὶς «πρό-
νοιές» τους καὶ γίνονται δεκτοὶ στὴ φεουδαρχικὴ ὀργάνωση.

Γιὰ τὶς λεπτομέρειες τοῦ τρόπου συστάσεως τῆς πρόνοιας
καὶ τῆς λειτουργίας τοῦ συστήματος (σχέσεις καλλιεργητῶν
καὶ προνοιαρίων, σχέσεις προνοιαρίων καὶ ἀντιπροσώπων τοῦ
κράτους κλπ.) δὲν ὑπάρχουν, γιὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἐξετάζεται
ἐδῶ, συγκεκριμένες πληροφορίες. Ἀπὸ μεταγενέστερα ὅμως
ἔγγραφα (τὰ πρὶν παλαιὰ χρονολογοῦνται τὸν 13ο αἰ.), ποὺ σὲ
πολλὰ σημεία ἀπηχοῦν παλαιότερες καταστάσεις, πληροφορο-
υόμεθα ὅτι ἡ ἐκχώρηση «εἰς πρόνοια» (ἐκφραση ποὺ παίρνει
ἀνάλογα μετὰ τὶς περιπτώσεις διαφορετικὴ ἀπόχρωση), ἢ ὡς
«οἰκονομία», ὄρος ποὺ συνήθως ἀναφέρεται στὸν ἀποδέκτη
τοῦ προνομίου καὶ σημαίνει τὰ μέσα γιὰ τὴ συντήρησή του,
ἦταν προσωπικὴ («ἐφ' ἐνὶ προσώπῳ») συνήθως γιὰ τὴ διάρκεια
τῆς ζωῆς του καὶ ἀμεταβίβαστη ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Μιχαὴλ Η΄
Παλαιολόγου. Ὁ Μιχαὴλ ἐπέτρεψε τὴ μεταβίβαση τοῦ δι-
καιώματος στοὺς ἀπογόνους («κατὰ λόγον γονικότητος») ὄχι
ὅμως καὶ τὴν μετ' ὁποιοδήποτε τρόπο ἐκποίηση (δωρεὰ, προίκα,
πώληση).

Πρέπει ὅμως νὰ παρατηρηθεῖ ἐδῶ ὅτι ἡ «γονίκευση» τῆς
πρόνοιας δὲν μεταβάλλει τὸ νομικὸ της καθεστῶς. Τὸ δι-
καίωμα τοῦ κατόχου ἢ τῶν κληρονόμων του παραμένει μόνο ἡ
«νομὴ» καὶ ὄχι ἡ «κυριότης» ἐπὶ τοῦ παραχωρημένου κτήμα-
τος. Ἐπομένως πρέπει νὰ γίνεται διάκριση ἀνάμεσα στὴ «γο-

νίκευση» και στη μετατροπή της προνοίας ή ενός τμήματός της από ένα σημείο και μετά, σε ιδιοκτησία με πλήρη κυριότητα, ύστερα από αίτηση του προνοιαρίου, γιατί και σ' αυτή την περίπτωση χρησιμοποιούνται οι ίδιοι όροι «γονικών», «κατά λόγον γονικότητας».

Η πρόνοια είναι επίσης ανακλητή: τα παραδείγματα άφαιρέσεως προνοιών από ορισμένους δικαιούχους και της παραχωρήσεώς τους σε άλλους δεν είναι σπάνια. Όμως η εφαρμογή της αρχής αυτής στις έκχωρήσεις προς τα εκκλησιαστικά ιδρύματα ως την εποχή του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου, έκχωρήσεις που συνήθως φέρουν το όνομα «οικονομία», είναι προβληματική γιατί, σύμφωνα με το κανονικό δίκαιο, κάθε δωρεά προς εκκλησιαστικό ίδρυμα είχε μόνιμο χαρακτήρα.

Ός προς την τεχνική της παραχωρήσεως της πρόνοιας και του προσδιορισμού των δικαιωμάτων του δικαιούχου παρατηρούμε ότι: Έκτός από τα αυτοκρατορικά έγγραφα παραχωρήσεως («όρισμοί» και «χρυσόβουλλα») τα δικαιώματα του δικαιούχου καταγράφονται από τις αρμόδιες αρχές (δοῦκες των θεμάτων ή φορολογικούς υπαλλήλους) σε ειδικά έγγραφα («πρακτικά») όπου σημειώνονται ή έκταση και ή περιγραφή των έκχωρούμενων κτημάτων, οι πάροικοι και οι ύποχρεώσεις τους, καθώς και άλλα δικαιώματα, όλα έκφρασμένα σε χρήμα. Το άθροισμα λέγεται «ποσότης»: όμως είναι πρόβλημα, αν ή «ποσότης» αυτή εκφράζει τη συνολική πρόσοδο του δικαιούχου (καθαρά οικονομική πρόσοδο και φορολογική πρόσοδο) ή μόνο τη φορολογική πρόσοδο, το μόνο ποσόν που μπορεί να όρισθεί με ακρίβεια.

Άλλωστε υπάρχουν περιπτώσεις όπου δίνονται ως πρόνοιες διάφορα φορολογικά δικαιώματα του κράτους χωρίς σύνδεσμο με τη γη: π.χ. τελωνειακοί φόροι, δικαιώματα επί υδάτων, δικαιώματα άλιείας, μεταλλείων, ειδικοί φόροι που επιβάλλονται σε έθνικές ή θρησκευτικές ομάδες (Έβραίους). Το δικαίωμα του προνοιαρίου στην οικονομική πρόσοδο, που δεν είναι ποτέ σταθερή και δεν είναι δυνατό να όρισθεί αριθμητικά εκ των προτέρων, ύπονοείται από την ιδιότητά του ως «νομέως» και διατυπώνεται στη γενική έκφραση, που συναντάται σε πολλά έγγραφα: «πᾶσαν και παντοίαν ἀποφέρεσθαι πρόσοδον».

Έτσι και άλλως, ή «ποσότης» της πρόνοιας είναι διαφορετική από πρόνοια σε πρόνοια και εξαρτάται από το λειτουργήμα ή την ύπηρεσία, που ο προνοιαρίος είναι ύποχρεωμένος να προσφέρει στο κράτος. Έτσι, ύπάρχει κάποια κοινωνική διαστρωμάτωση στους προνοιαρίους.

Ο νέος θεσμός της πρόνοιας άποτελείται από στοιχεία που δεν είναι ξένα στο βυζαντινό δίκαιο ούτε εμφανίζονται για πρώτη φορά στην εποχή των Κομνηνών στη διοικητική, ιδιαίτερα φορολογική, πρακτική. Ο διαχωρισμός της νιλής κυριότητας από τη νομή, ή παραχώρηση κρατικής ή αυτοκρατορικής γής σε ιδιώτες ως δωρεά, ή παραχώρηση φορολογικών δικαιωμάτων, που εισπράττονται κατ' εὔθειαν από τους φορολογούμενους σε ιδιώτες («λογίσιμα σολέμνια») είναι γνωστά, το καθένα από προηγούμενες εποχές. Το καινούριο στην εποχή των Κομνηνών είναι ο συνδυασμός όλων αυτών των στοιχείων ή πολλών από αυτά, που συνιστούν τον νέο θεσμό, και ιδιαίτερα ή προσωρινή παραχώρηση στο ίδιο πρόσωπο δικαιωμάτων ιδιωτικού και δημοσίου δικαίου.

Οί «ἀνεξαρτητοποιημένες περιοχές» και οί «ἐπισκέψεις»

Ανάλογες με την πρόνοια, αλλά με μερικές διαφορές, είναι οί έκχωρήσεις σε ανώτατους αξιωματούχους, κυρίως σε μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας, του συνόλου των προσόδων μεγάλων εκτάσεων, κάποτε όλόκληρων περιοχών που περιέχουν όχι μόνο κρατική ή αυτοκρατορική γη, αλλά και ιδιωτικές περιουσίες, μεγάλες ή μικρές. Από τα ελάχιστα παραδείγματα που αναφέρονται στις πηγές γίνεται αντιληπτό, ότι τα δικαιώματα εκείνου ο οποίος παίρνει την έκχώρηση είναι εύρύτερα στη δημόσια ή και στην αυτοκρατορική γη και στους

δημόσιους πάροικους. Στο τμήμα αυτό της έκχωρήσεως έχει τα οικονομικά και τα φορολογικά δικαιώματα, που πριν ανήκαν στο κράτος. Στις ιδιωτικές περιουσίες, που παραμένουν στους ιδιοκτήτες με όλα τα παρεπόμενα της πλήρους ιδιοκτησίας, δεν έχει παρά μόνο τα φορολογικά δικαιώματα του κράτους.

Αυτού του είδους οί έκχωρήσεις είναι κατ' αρχήν χρονικά άπερίοριστες. Όμως πρέπει να επικυρώνονται σε περίπτωση αυτοκρατορικής διαδοχής. Ο νέος αυτοκράτωρ μπορεί να ανανεώσει ή να ανακαλέσει την έκχώρηση. Δεν έχει άποσαφηνισθεί από την έρευνα ως ποιά σημείο έφθαναν οί πιθανές διοικητικές δικαιοδοσίες του κατόχου τέτοιου είδους έκχωρήσεων.

Συγγενική μορφή προνομιούχου γαιοκτησίας είναι και οί «ἐπισκέψεις», δηλαδή μεγάλα κτήματα που κατέχονται σε πλήρη ιδιοκτησία από τον αυτοκράτορα, μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας και της άριστοκρατίας. Οί «ἐπισκέψεις» φαίνεται ότι άποτελούν ανεξάρτητες προνομιούχες φορολογικές ή και, ίσως, διοικητικές περιφέρειες.

Οί νέες αυτές γαιοκτητικές σχέσεις, που συνοδεύονται από έκχώρηση μέρους των δικαιοδοσιών του κράτους, θέτουν στην εποχή αυτή με μεγαλύτερη ένταση το πρόβλημα της βυζαντινής φεουδαρχίας.

Το πρόβλημα της βυζαντινής φεουδαρχίας

Το πρόβλημα της βυζαντινής φεουδαρχίας δεν τίθεται μόνο σε σχέση με την εποχή των Κομνηνών. Για μερικούς βυζαντινολόγους, μαρξιστές ή μή, ο έκφεουδαρχισμός της αυτοκρατορίας αρχίζει πολύ παλαιότερα.

Ός κύριο στοιχείο της βυζαντινής φεουδαρχίας μερικοί μελετητές θεωρούν την κυριαρχία της μεγάλης ιδιοκτησίας και την οικονομική, κοινωνική και πολιτική ισχύ της άριστοκρατίας της γής. Οί κοινωνικές ιεραρχίες που επιβάλλει ή άριστοκρατία της γής, καθώς και ή συμπεριφορά της που εκφράζεται με τη συνεχή άπόσπαση όσο το δυνατό περισσότερων δικαιοδοσιών από το κράτος, και με τα άποκεντρωτικά κινήματα, που άπειλούν την κρατική συνοχή, θεωρούνται ως εκδηλώσεις της τάσεως προς τον φεουδαρχισμό. Η πάλη των αυτοκρατόρων της Μακεδονικής δυναστείας εναντίον της επεκτάσεως της μεγάλης ιδιοκτησίας χαρακτηρίζεται ως πάλη ανάμεσα στην κεντρική έξουσία και στις φεουδαρχικές δυνάμεις. Ο Νικηφόρος Φωκάς θεωρείται εκπρόσωπος της βυζαντινής φεουδαρχίας: επιχειρεί βαθιά τομή στην πολιτική των προκατόχων του και με σκοπό τη μεταβολή της κοινωνικής συνθέσεως του στρατού δημιουργεί τη «στρατεία» των θωρακισμένων ίππέων, οί όποιοι έπρεπε να διαθέτουν περιουσία 12 λιτρών. Οί κάτοχοι της νέας αυτής «στρατείας», ή όποία ήταν τριπλάσια σε αξία από την προηγούμενη των 4 λιτρών, δεν θα ήταν δυνατό να στρατολογηθούν παρά από τη φεουδαρχική τάξη της μικρής άριστοκρατίας.

Άλλοι μελετητές, για να ύποστηρίξουν τον έκφεουδαρχισμό, ύπογράμμισαν ιδιαίτερα τη δημιουργία της ιδιοκτησίας «όπό όρους», που ή κατοχή της συνδέεται με την ύποχρέωση παροχής στρατιωτικών ή άλλων ύπηρεσιών προς το κράτος. Έτσι τα στρατιωτικά κτήματα παραλληλίσθησαν με τα δυτικά φέουδα. Ο παραλληλισμός, άφ' ενός, του φέουδου και του φεουδαρχικού τρόπου κατοχής της γής και, άφ' έτέρου, των «όπό αίρεσιν περιουσιών», των όποιων οί κάτοχοι έχουν τη νομή, δηλαδή ένα είδος οικονομικής και όχι νομικής ιδιοκτησίας εναντι ύπηρεσιών προς το κράτος, είναι περισσότερο δικαιολογημένος, γιατί στην «όπό αίρεσιν περιουσιών» παρατηρείται κάποιας κατακερματισμός των στοιχείων της ιδιοκτησίας, καθώς και ή συγκέντρωση στο ίδιο πρόσωπο δικαιωμάτων ιδιωτικού δικαίου (γαιοπρόσοδοι) και δημοσίου δικαίου (είσοδηματά από φόρους που εισπράττουν οί ίδιοι οί δικαιούχοι).

Τέλος, οί έρευνητές που ξεκινούν από τη μαρξιστική σκέψη, χωρίς να παραγνωρίζουν τα παραπάνω κριτήρια, δίνουν έμφαση στο οικονομικό κριτήριο των παραγωγικών σχέ-

σεων και του τρόπου παραγωγής. Γι' αυτούς, το βασικό χαρακτηριστικό είναι η μετάβαση από τον δουλοκτητικό στον μεσαιωνικό τρόπο παραγωγής και οι οικονομικοκοινωνικές σχέσεις που δημιουργεί. Ο μεσαιωνικός τρόπος παραγωγής συνίσταται στην έμμεση έκμεταλλευση της γης με την εκχώρηση κλήρων σε εξαρτημένους καλλιεργητές, ενώ η γαιοπρόσοδος, που δίνεται στον κύριο της γης, και οι φόροι, που δεν αποδίδονται πλέον στο κράτος, αποτελούν τη φεουδαρχική πρόσοδο. Η τόσο πλατιά αντίληψη του φεουδαρχισμού, που το κύριο, όχι όμως και το μοναδικό, κριτήριο είναι οικονομικό, επιτρέπει την ένταξη και της βυζαντινής οικονομίας στο γενικό αυτό υπόδειγμα.

Όστόσο άλλοι έρευνήτες (κοινωνιολόγοι και ιστορικοί) δεν ίκανοποιούνται με τη διαπίστωση όρισμένων γενικών χαρακτηριστικών με βάση την εξέλιξη του τρόπου παραγωγής των αγαθών και τις παραγωγικές σχέσεις για να καθορίσουν τον βασικό χαρακτήρα του κάθε σταδίου της κοινωνικής εξέλιξης, σύμφωνα με το γενικό σχήμα: δουλοκτητική, φεουδαρχική, καπιταλιστική οικονομία και κοινωνία. Οι ιστορικοί ενδιαφέρονται ιδιαίτερα για τις συγκεκριμένες μορφές και τις συγκεκριμένες διασυνδέσεις στα διάφορα επίπεδα (οικονομικό-κοινωνικό-πολιτικό) που συνθέτουν ένα πολιτικό-κοινωνικό καθεστώς και δίνουν στον όρο φεουδαρχία την τεχνική σημασία του, που αναφέρεται σε ένα όρισμένο, οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό καθεστώς.

Το φεουδαρχικό καθεστώς αναπτύχθηκε στη Δύση σε μία όρισμένη εποχή και χαρακτηρίζεται, όχι μόνο από τον μεσαιωνικό τρόπο παραγωγής και τις παραγωγικές σχέσεις που δημιουργεί, αλλά και από ένα σύνολο θεσμών: Τη γενίκευση των δεσμών εξαρτήσεως του ελεύθερου ανθρώπου από τον άνθρωπο και την αυστηρή ιεράρχηση των ανθρώπων σε μία σειρά εξαρτημένων ύποτελών (Vassaux) και δεσποτών (Seigneurs). Τον κατακερματισμό του δικαίου της ιδιοκτησίας και την περιθωριακή λειτουργία, αν όχι την εξαφάνιση, της πλήρους ιδιοκτησίας του ρωμαϊκού δικαίου, αποτέλεσμα της παραπάνω εξαρτήσεως. Ο κάθε δεσπότης (Seigneur, Suzerain) έχει την υποχρέωση να προστατεύει και να συντηρεί τους ύποτελείς του, οι οποίοι πρόσφεραν σε αντάλλαγμα όρισμένες υπηρεσίες, κυρίως στρατιωτικές. Οι σχέσεις αυτές υλοποιούνται με την εκχώρηση γης από τον δεσπότη στον ύποτελή (φέουδο-Fief), ο οποίος την έκμεταλλεύεται για δικό του όφελος. Τέλος, ο φεουδαρχισμός χαρακτηρίζεται από τον κατακερματισμό της κρατικής εξουσίας. Οι διάφοροι δεσπότες και οι ύποτελείς τους κατέχουν, καθένας στην περιοχή του, εξουσίες και αρμοδιότητες οι οποίες άλλοτε ανήκαν στο κράτος και που μπορούσαν να φθάσουν ως την απόδοση δικαιοσύνης, τη διατήρηση ιδιαίτερου στρατού και, σε μερικές περιπτώσεις, ως την κοπή νομίσματος.

Οι βυζαντινολόγοι, οι οποίοι ξεκινούν από αυτή την αντίληψη της φεουδαρχίας, δεν βρίσκουν στην αυτοκρατορία πολλά από τα παραπάνω στοιχεία και δεν μπορούν να δεχθούν την ταύτιση του βυζαντινού καθεστώτος με τη δυτική φεουδαρχία, καθώς και την υπαγωγή του στη γενική αυτή κατηγορία με τοπικές παραλλαγές. Άλλωστε ο ίδιος ο Μάρξ, ο οποίος διατύπωσε το σχήμα της κοινωνικής εξέλιξης - δουλοκτητικό-φεουδαρχικό-καπιταλιστικό - αναφέρεται κυρίως στις δυτικές κοινωνίες. Όταν αναφέρεται συγκυριακά στις ανατολικές κοινωνίες, τις οποίες είχε μελετήσει πολύ λίγο, δυσκολεύεται να τους δώσει ένα συγκεκριμένο χαρακτηριστικό και χρησιμοποιεί διάφορες γενικές εκφράσεις, όπως «ανατολικός τρόπος παραγωγής», «ανατολικός δεσποτισμός» κλπ., χωρίς να αναλύει το συγκεκριμένο περιεχόμενό τους, που νεώτεροι έρευνήτες προσπαθούν να διερευνήσουν.

Ο καθορισμός του γενικού χαρακτήρα του βυζαντινού οικονομικού, κοινωνικού και πολιτικού καθεστώτος δεν μπορεί να προχωρήσει παρά με τη λεπτομερειακή διερεύνηση των θεσμών σε καθεμιά περιοχή (Ανατολή-Δύση) στην ιστορική της εξέλιξη και με την επισήμανση όχι μόνο των «ομοιοτήτων» αλλά και των «διαφορών» που παρουσιάζονται. Ο τρόπος

παραγωγής στη βυζαντινή οικονομία βέβαια είναι ανάλογος, αλλά όχι ο ίδιος, με τον φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής. Ένώ στο δυτικό φέουδο ή άμεση καλλιέργεια ενός μεγάλου μέρους του γίνεται από τις άγγαρείες των Serfs, και συντελεί έτσι στη δημιουργία σημαντικών έκμεταλλεύσεων, στη βυζαντινή οικονομία ή καλλιέργεια με άγγαρείες δεν έχει παρά ελάχιστη και περιθωριακή θέση. Το μεγαλύτερο μέρος των μεγάλων ιδιοκτησιών, κάθε τύπου, κατανέμεται σε μικρές οικογενειακές έκμεταλλεύσεις των χωρικών, παροίκων ή ανεξάρτητων καλλιεργητών. Οι άγγαρείες, που οι πάροικοι όφειλουν στον κύριο της γης, είναι ελάχιστες, 12 ημέρες τον χρόνο και, συνήθως, εξαγοράζονται με χρηματικές καταβολές. Ο πάροικος, ο οποίος διαθέτει συχνά άτομική ακίνητη περιουσία ρωμαϊκού τύπου, δεν είναι ο δυτικός Serf.

Οι διαφορές ανάμεσα στα δύο συστήματα, φεουδαρχικό και βυζαντινό, στις γαιοκτητικές σχέσεις είναι εξ ίσου μεγάλες. Βέβαια η «χαριστική» θυμίζει το δυτικό beneficium, ή «πρόνοια» το φέουδο και η εκχώρηση συνολικών οικονομικών και φορολογικών δικαιωμάτων του κράτους μιάς περιοχής με εδαφική συνοχή θυμίζει τη Seigneurie ή το Arpanage του φεουδαρχικού κόσμου. Οι μορφές αυτές της γαιοκτησίας παρουσιάζουν στο Βυζάντιο την ίδια σύγχυση ανάμεσα στα οικονομικά δικαιώματα ιδιωτικού δικαίου και στα φορολογικά δικαιώματα δημοσίου δικαίου. Άλλωστε τέτοιες προσεγγίσεις, παραλληλισμοί και συγχύσεις έγιναν από Βυζαντινούς και Δυτικούς, όταν οι δύο κόσμοι ήλθαν σε στενή επαφή. Οι Λατίνοι βλέπουν στην «πρόνοια» το φέουδο, οι Βυζαντινοί δέχονται στο σύστημά τους φεουδαρχικούς όρους και συστήματα, όπως τον φεουδαρχικό όρο πίστεως (hommage) στον επικυρίαρχο (Suzerain), που οι σταυροφόροι δίνουν στον αυτοκράτορα. Ο αυτοκράτορας τους παραχωρεί «πρόνοιες» ή άλλου είδους εκχωρήσεις, έναντι υπηρεσιών, που οι Δυτικοί τις θεωρούν ως φέουδα. Έτσι π.χ., στη συνθήκη του 1204 μεταξύ των διαφόρων ήγετων των σταυροφόρων, αναφέρεται ότι ο Βονιφάτιος ο Μομφερρατικός παραιτείται από το φέουδο, Fief, που είχε παραχωρήσει στον πατέρα του ο Μανουήλ Κομνηνός. Έξ άλλου οι σχέσεις του Βυζαντίου με τα λατινικά κρατίδια στην Ανατολή (Αντιόχεια κλπ.) θεωρούνται ως σχέσεις ύποτελείας δυτικού τύπου (vassalite): τα παραδείγματα μπορούν να πολλαπλασιασθούν.

Όστόσο στο Βυζάντιο αυτές οι μορφές γαιοκτησίας δεν έγιναν ο κύριος τρόπος κατοχής γης ούτε τον 11ο/12ο αί., όταν εμφανίζονται, ούτε σε μεταγενέστερες εποχές, όταν πήραν μεγαλύτερη έκταση. Η μεγάλη και μικρή πλήρης ιδιοκτησία του ρωμαϊκού δικαίου κατείχε πάντα την κυρίαρχη θέση τόσο στην εποχή των Κομνηνών, όσο και κατά την επόμενη περίοδο, όπου μάλιστα παρατηρείται η τάση της μεταβολής της «πόσο όρους» ιδιοκτησίας, της «προνοίας», σε πλήρη ιδιοκτησία.

Όσο για το πολιτικό σύστημα του Βυζαντίου, ο συγκεντρωτικός χαρακτήρας του είναι προφανής ως την πτώση της αυτοκρατορίας. Οι παραχωρήσεις των δικαιοδοσιών, κυρίως οικονομικών και φορολογικών, δεν ξεπέρασαν όρισμένα όρια. Μόνο κατά την τελευταία περίοδο της αυτοκρατορίας εμφανίζονται φαινόμενα κατακερματισμού της εξουσίας, που άπαιτούν ιδιαίτερη ανάλυση.

Η σύντομη αυτή διαγραφή των ομοιοτήτων και των διαφορών ανάμεσα στον δυτικό κόσμο και στο Βυζάντιο δείχνει ότι το σύστημα της βυζαντινής αυτοκρατορίας παραμένει ως το τέλος σε «προ-φεουδαρχικές» μορφές, που μπορούν να συγκριθούν, έστω και μακρινά, με τις αντίστοιχες μορφές της Δύσεως στη μεταβατική της περίοδο, πριν από την όριστική διαμόρφωση της φεουδαρχίας.

Η δύναμη της ελληνιστικής παραδόσεως, όπως είχε εξελιχθεί με τη συγχώνυσή της με το μετακλασικό ρωμαϊκό δίκαιο του ανατολικού ρωμαϊκού κράτους, δεν επέτρεψε στη βυζαντινή αυτοκρατορία να αναπτύξει, ούτε στην πράξη, και ακόμη λιγότερο στη θεωρία, ολοκληρωμένη φεουδαρχική αντίληψη και πρακτική.